

DESPRE CULTURA TURDAȘ ȘI POZIȚIA SA CRONOLOGICĂ

Dragoș Diaconescu*

Keywords: *Turdaș culture, Late Neolithic, correspondence analysis, absolute chronology, Transylvania*
Cuvinte cheie: *cultura Turdaș, neolitic târziu, analiză de corespondență, cronologie absolută, Transylvania*

About Turdaș culture and its chronological position (Abstract)

Based on the Zsófia von Torma's private collection, the early cultural stage, named Vinča-Turdaș, of Vinča culture (phases A and B) was defined. Later, was proved that the Turdaș site provide only elements contemporary to Vinča C phase and Turdaș culture is a different cultural and chronological entity from Vinča A and B phases. The use of correspondence analysis and the increased number of ¹⁴C dates available enables a much better overview on the Late Neolithic chronology from Transylvania. Thus, it can be established that the Turdaș culture is contemporary to Vinča C2 until beginning of D phases and Turdaș II phase = Iclod II phase.

Introducere

Situl arheologic de la Turdaș-Luncă a reușit să genereze și să capaciteze, în același timp, extrem de multe discuții și energii. Materialele din colecția Zsófia von Torma¹, cele care văd primele lumina tiparului, conduc la crearea, fără argumente stratigrafice solide, a unui orizont cultural/cronologic extrem de popular în literatura de specialitate a anilor '50-'90: etapa/faza Vinča-Turdaș², etapă ce corespunde fazelor A și B în cronologia propusă pentru cultura Vinča de V. Miložčić în 1949³.

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, e-mail: goshu_d@yahoo.com.

¹ Vezi Roska 1941, 7–15, 25–36, Taf. I–CXLV.

² Fără nici o pretenție de tratare exhaustivă a acestei problematice cităm aici câteva dintre lucrările ce folosesc această terminologie: Garașanin 1951; Grbić 1955; Jovanović 1960; Berciu 1961; Todorović – Germanović 1961; Dumitrescu 1966; Brukner 1968; Comșa 1969, Dumitrescu 1972, Comșa 1974c, Brukner 1976, Lazarovici 1977a; Garașanin 1979; Brukner 1982–1983; Dumitrescu 1984; Kalmar 1984; Kalmar – Tatu 1984–1985; Lazarovici – Dumitrescu 1985–1986; Kalmar 1985–1986; Garașanin 1990; Garașanin 1993; Krstić 1994; Jovanović 1994; Šljivar 1996; Šljivar – Jacanović 1996; Stevanović – Jovanović 1996; Garașanin 1997.

³ Cel mai ilustrativ tabel comparativ al modelelor cronologice propuse pentru cultura Vinča este cel prezentat de Schier 1995, 318, Abb. 146. Un comentariu pertinent al acestei problematice la Drașovean 1996, 93–94, cu observația că autorul se referă doar la materialele din situl eponim de la Turdaș

Problema terminologică

Pentru prima dată, în 1965, este propusă terminologia de *cultură Turdaș*, când Iuliu Paul afirma următoarele: „Prin urmare, credem că nu greșim dacă afirmăm că, pe teritoriul Transilvaniei, mai precis pe valea Mureșului central și într-o regiune limitrofă, avem de-a face cu un aspect cultural care prin totalitatea formelor sale de manifestare de pe acest teritoriu justifică folosirea unui termen diferit. De aceea opinăm pentru folosirea termenului de *Turdaș*, pentru definirea acestui aspect cultural, fără a pune însă semnul egalității între acesta și cultura *Vinča* în ansamblul ei.”⁴ În 1981 și 1992, același autor precizează și mai clar opinia sa privitoare la această cultură, oferind și o periodizare internă în trei faze⁵. Această terminologie este uzitată și de alți cercetători, chiar dacă uneori fondul cultural sau terminologic este văzut, mai mult sau mai puțin, diferit⁶.

atunci când vorbește de lipsa de justificare a conceptelor de Vinča-Turdaș, Turdaș-Vinča sau Turdaș în legătură cu fazele A și B ale culturii Vinča.

⁴ Paul 1965, 298.

⁵ Paul 1981, 224–225, Abb. 18, 231, 233; Paul 1992, 131, Tabel 1 și 2. De aici putem observa că Turdaș I este paralelizat cu Vinča B1, Turdaș II cu Vinča B2 și Turdaș III cu Vinča C.

⁶ Vlăssă 1967, 407, 419 (autorul folosește însă și conceptul de cultură Turdaș-Vinča la 409 sau cel de cultură Vinča-Turdaș la 408, pe lângă cel de cultură Turdaș); Lazarovici 1979, 71,

Cele prezentate în nota 6 din prezentul text demonstrează câteva aspecte importante care trebuie subliniate: se pune cu mare ușurință semnul egalității, prin folosirea total aleatorie, între concepte de genul cultură arheologică, aspect cultural și grup sau grupă culturală⁷; totodată folosirea colecției Zsófia von Torma ca și lot de materiale reprezentativ pentru situl de la Turdaș și implicit pentru manifestarea culturală numită de tip Turdaș a dus și la apariția unor probleme de ordin cronologic. Colecția în discuție este compusă din materiale ce nu au valențe stratigrafice, multe dintre ele provenind și din alte situri⁸.

Aceste probleme de ordin cronologic ale materialelor din situl eponim au fost deja subliniate, remarcându-se faptul că materialele stratigrafiate, provenite din cercetările întreprinse de M. Roska în situl de la Turdaș nu pot fi mai timpurii de etapa C1 a culturii Vinča⁹.

n. 20 utilizează termenul de *grup Turdaș* (aici autorul indică pe Kalicz – Makkay 1977, 94, Tab. 2 ca și promotori ai conceptului de grup Turdaș; verificarea citării însă ne face să menționăm că cei doi autori nu folosesc deloc acest termen, iar în Tab. 2 pentru Transilvania centrală nu este indicată nici o entitate culturală mai târziu de *Körös-Kultur*); Luca 1986, 53 menționează grupele transilvănene Iclod, Turdaș și Tăulaș; Lazarovici 1991, 9–10 folosește termenii de cultură Turdaș și de grup Turdaș; Lazarovici – Kalmar-Maxim 1991, 122–132 definesc *aspectul Turdaș* continuând utilizarea termenului de cultură Vinča-Turdaș (vezi 125 din respectivul studiu); Lazarovici 1991, 115–120 definește *aspectul Tăulaș* ca și aspect cultural al culturii Turdaș (vezi 115); Dumitrescu 1984, 19 (chiar dacă autoarea folosește termenul de cultură Vinča-Turdaș în tot restul studiului); Drașovean 1996, 93; Luca 1997, 68–77 utilizează doar conceptul de cultură Turdaș, discutând și inadvertența terminologiei de tip Vinča-Turdaș și plasând începuturile culturii Turdaș la orizont de minim Vinča B2; Maxim 1999, 81–87 folosește termenul de grup Turdaș; Luca 2001, 95–143 cu o discuție mult mai detaliată asupra orizontului vinčian timpuriu din Transilvania, precum și a influențelor liniare din același spațiu, face uz din nou de termenul de cultură Turdaș; Luca et alii 2004, 103–109; Lazarovici – Lazarovici 2006, 568–596, unde elementele de la și de tip Tăulaș sunt încorporate în grupul Turdaș, utilizându-se chiar termenul de grup Turdaș-Tăulaș; Drașovean 2013, autorul folosește conceptul de cultură Turdaș.

⁷ Vezi discuția pe acest subiect prezentată de Gumă 1993, 112 și reluată de Popa 2009, 108–109, în care autorii văd diferențe între conceptele de cultură arheologică, grup cultural și facies cultural.

⁸ Roska 1941, 5. Aici putem să ne manifestăm îndoiala cu privire la proveniența din situl de la Turdaș a pieselor de metal cum ar fi topoarele-ciocan și topoarele cu brațe în cruce de cupru publicate de Roska 1941, CXLV/1–6 sau celurile de bronz și tiparul de turnare din aceeași sursă: Roska 1941, CXLV/7–9. Vezi și Luca 2001, 26. O opinie oarecum similară, care privește doar elementele de tip Vinča timpurie din colecția Torma, la Luca 2006, 349–350.

⁹ Drașovean 1996, 94 (vezi și n. 3 *supra*). Totodată, trebuie subliniat că autorul folosește conceptul de Vinča C1 conform

Opinii bibliografice privind cronologia relativă și arealul de dezvoltare

Definirea unui orizont vinčian timpuriu (de etapă A și B) în Transilvania¹⁰, care vădește legături mult mai puternice cu zona dunăreană decât cu materialele de tip Turdaș¹¹, trimite cultura Turdaș, așa cum a fost definită de către Iuliu Paul, către istoricul cercetărilor, lăsând locul unei manifestări culturale ce poartă același nume dar al cărei debut este văzut a fi mai târziu.

Cea mai recentă opinie cu privire la o periodizarea culturii Turdaș prezintă o evoluție în patru faze sau trei faze, ce se dezvoltă în intervalul Vinča B2/C – Vinča C2¹². Alte opinii, de asemenea recente, discută despre o cronologie în trei faze a culturii Turdaș, cu o dezvoltare paralelă cu etapele Vinča C1-C3¹³. Geneza culturii Turdaș este văzută în legătură cu materialele de la Vrșac-At, mai exact

cronologiei propuse de Gh. Lazarovici (vezi Lazarovici 1979, 76, Tab. 7).

¹⁰ Luca et alii 2000, 37–72; Suci 2009; Gligor 2009.

¹¹ Luca 2006, 350.

¹² Luca – Urian 2012, 15, folosind cronologia culturii Vinča propusă de Gh. Lazarovici. Aici autorii introduc printre siturile cu materiale reprezentative pentru cultura Turdaș (prin folosirea simbolului X) și situl de la Foeni-Cimitirul Ortodox, sit ce este considerat a cuprinde materiale caracteristice fazelor II și III ale respectivei cronologii. Materialele publicate până acum din situl de la Foeni (vezi Drașovean 1994 și Drașovean 1999) nu prezintă însă nici un element tipic ceramicii culturii Turdaș așa cum a fost definită până în prezent (Luca 1997, Luca 2001). Luca – Urian 2012, 22 ne prezintă un alt tabel, dedicat legăturilor culturale și arhitecturale dintre Banat și Transilvania, unde la coloana dedicată cronologiei culturii Turdaș apar doar trei faze (I–III). Același lucru este vizibil și la 17, unde tabelul dedicat cronologiei absolute și relative a siturilor din Transilvania în legătură cu situl de la Foeni, unde cultura Turdaș e prezentată a avea tot trei faze. La 23 autorii vorbesc din nou despre etapa Turdaș IV, etapă ce este paralelizată cu cele mai vechi așezări Petrești și care este exemplificată prin materialele de la Hunedoara și cele din zona Someșului (aici bănuim ca autorii se referă la elementele definite ca și grup Iclod, considerate ca fiind un produs al culturii Turdaș, dislocată de grupul Foeni, la o etapă târzie și trimise în acest areal).

¹³ Lazarovici 2014, 25 (același text, aproape identic, tot în limba română, la Lazarovici 2012, 55–71 cu o bibliografie mult mai complexă). În tabelul de la 25 din această lucrare etapele culturii Vinča sunt însoțite de litera S plasată supra, simbol ce indică etapele fazei C a culturii Vinča conform cronologiei propuse de W. Schier. Câtă vreme studiul Luca – Urian 2012 folosește cronologia propusă de Gh. Lazarovici, cronologie ce comparată cu cea a lui W. Schier oferă paralelisme de genul, Vinča B2/C (Lazarovici) = Vinča C1 (Schier), Vinča C1 (Lazarovici) = Vinča C2 (Schier), Vinča C2 (Lazarovici) = Vinča C3-D1 (Schier) (Lazarovici 1979, 76, Tab. 7 vede Vinča C1 între adâncimile de 6–5 m de la Vinča, adâncimi la care la Schier 1995, 318, Abb. 146 este plasată Vinča C2, iar aceleași surse arată Vinča C2 la Lazarovici între 5 și 4 m, iar la Schier 1995 aici sunt plasate etapele C3-D1) putem spune că cele două opinii exprimate

cu cel mai timpuriu nivel Vinča C de aici¹⁴, nivel paralelizat cu etapa Vinča C1, conform cronologiei lui W. Schier¹⁵. Totodată, materialele de tip Turdaș descoperite în situl de la Uivar-*Gomilă*¹⁶, nivel Ig1 precum și analizele bayesiene ale datelor ¹⁴C îi permit lui F. Drașovean să afirme că elementele bănățene de tip Turdaș sunt parte integrantă din repertoriul ceramicii vinciene și contribuie la geneza culturii Turdaș, eveniment petrecut la moment de Vinča C2¹⁷.

Sfârșitul culturii Turdaș este pus în legătură cu pătrunderea în Transilvania a elementelor de tip Foeni ce transformă mediul cultural turdășean în cel de tip Petrești, fără dispariția elementelor de tip Turdaș¹⁸. Debutul culturii Petrești este văzut la nivel de Vinča C2 (cronologie Lazarovici)¹⁹. O altă opinie, mai tranșantă, vede finalul culturii Turdaș (numit de autor grup Turdaș) marcat și cauzat de apariția fazei A a culturii Petrești²⁰, sfârșitul fazei finale (III) a culturii Turdaș fiind demonstrat a fi sincron cu Vinča C3-D²¹.

În 1997 S.A. Luca oferea prima încercare de repertoriere a siturilor culturii Turdaș/situri ce conțin materiale de tip Turdaș, numind 61 de obiective²². La acest moment, repertorierea siturilor aparținând culturii Turdaș sau a celor ce conțin materiale de tip Turdaș, sunt reprezentate în Harta 1, anexată acestui studiu, hartă ce conține 74 de situri (vezi Anexa 1), colorate în funcție de apartenența culturală declarată în literatura de specialitate (explicațiile sunt disponibile în legenda hărții). Dintre siturile menționate de S. A. Luca

în lucrarea deja amintită, siturile de la Ciopeia²³, Hățăgel²⁴, Hunedoara²⁵, Mintia²⁶, Ohaba de sub Piatră²⁷, Peștenița²⁸, Războieni²⁹, Reea³⁰,

²³ Luca 1997, 68 atribuie descoperirile de la Ciopeia culturii Turdaș. Kalmar 1984, 392 afirmă explicit lipsa elementelor Turdaș sau Tisa de aici. Maxim 1999 plasează acest lot de materiale la orizont Vinča B₂.

²⁴ Luca 1997, 69 și n. 287 include descoperirile de aici în lista celor de tip Turdaș. Sursa citată, Kalmar – Tatu 1984–1985, 93, nr. cat. 6 vorbește de materiale neolitice, nedecorate ce ar avea analogii, tehnologice, la Zorlențu Mare, nivelul II, fiind la nivel Vinča B₂. Interesant e că Luca 2005, 85, nr. cat. 205.1.a) încadrează aceleași materiale în neoliticul mijlociu (!). Astfel, ne exprimăm dubiile puternice referitoare la o posibilă apartenență a acestor materiale la cele de tip Turdaș.

²⁵ Chiar dacă Luca – Roman 1999, 6–11 încadrează materialele de aici în cultura Turdaș, faza târzie, noile cercetări întreprinse aici (vezi Roman – Tincu 2009, 310, nr. 158) au demonstrat că este vorba de o așezare cu două momente de utilizare, aparținând etapei timpurii a culturii Petrești.

²⁶ Luca 1997, 69, n. 294 consideră că aici există materiale de tip Turdaș. Drașovean-Luca 1990, 7–17 menționează aici materiale de tip Vinča C și Petrești A, specificând clar că existența a doar două fragmente cu bandă punctat incizată demonstrează dispariția elementelor de tip Turdaș la moment Vinča C₁ în sud-vestul Transilvaniei (vezi 16 și n. 45). Luca 2005, 104, nr. cat. 259.1.a) își păstrează opinia din 1997, conform căreia așezarea de aici aparține culturii Turdaș cu elemente ale grupului Mintia-Foeni.

²⁷ Luca 1997, 69, n. 298 și Luca 2005, 109, nr. cat. 275.1.a) includ acest punct în lista descoperirilor de tip Turdaș, sursele ambelor studii Kalmar – Tatu 1984–1985 sau Tatu et alii 1988–1991 precizând aici pe lângă materialele neolitice timpurii și materiale ce aparțin neoliticului mijlociu. Astfel, considerăm că, având în vedere criteriile de atribuire culturală mai mult decât relative, apartenența acestor materiale la așa-numita cultură Turdaș este improbabilă.

²⁸ Luca 1997, 69, n. 300 include acest punct în lista descoperirilor de tip Turdaș. Kalmar – Tatu 1984–1985 sau Tatu et alii 1988–1991 încadrează aceste materiale în etapa Vinča B₂, în neoliticul mijlociu. Luca 2005, 119, nr. cat. 295.1.a) consideră aceste materiale ca fiind neolitice mijlocii. Astfel, considerăm că, având în vedere criteriile de atribuire culturală mai mult decât relative, apartenența acestor materiale la cultura Turdaș este improbabilă.

²⁹ Doar Luca 1997, 69 și n. 305 consideră materialele declarate neolitice de aici ca aparținând culturii Turdaș. Crișan 1965 publică o parte din aceste materiale, în condiții de reprezentare grafică nu tocmai corecte și le atribuie culturii Petrești (vezi 65). Chiar dacă reprezentarea grafică nu este printre cele mai fericite (și aici ne referim la reprezentarea secțiunilor prin respectivele fragmente ceramice) nu am reușit să identificăm vreun element specific Turdaș. Iar argumentul invocat de S.A. Luca, conform căruia fragmentul ceramic de la fig. 3/2 din Kalmar 1984, este pictat în manieră Tăulaș ni se pare un pic forțat. Poate mai degrabă fragmentul de la fig. 3/3 are mai multe elemente motiviste (chiar dacă vorbim de un fragment ceramic de mici dimensiuni) comune ceramicii de tip Turdaș.

³⁰ Nemeș 1988–1991, 40 menționează aici materiale „aparținând culturii Turdaș”, Roska 1942 menționând doar materiale neolitice aici (toate de vas) fără însă să precizeze vreo analogie cu materialele de la Turdaș. Luca 1997, 69 și n. 307 preia mecanic informația de la Nemeș 1988–1991.

de Lazarovici 2014 și Luca – Urian 2012 coincid, chiar dacă sunt exprimate terminologic diferit.

¹⁴ Lazarovici – Lazarovici 2006, 569.

¹⁵ Lazarovici – Lazarovici 2006, 495.

¹⁶ Dammers 2009, pl. 5/1, 2.

¹⁷ Drașovean 2013, 16. Din nou este vorba de etapa C2 conform cronologiei lui Schier. De altfel Drașovean 2004, 32 afirmă că debutul culturii Turdaș și al sitului eponim nu pot fi plasate mai timpuriu de faza Vinča C1 (sistem cronologic Lazarovici).

¹⁸ Luca 2001, 145.

¹⁹ Luca 2001, 145. Luând în calcul cele spuse mai sus în nota 13, este vorba de orizontul Vinča C3/D1 la Schier.

²⁰ Drașovean 1994, 18.

²¹ Drașovean 2013, 17.

²² Luca 1997, 68–70. În unele dintre siturile respective „materialele turdășene apar în corelație cu mai multe culturi sau grupe culturale transilvănene între care amintim cultura Petrești, grupul cultural Iclod, grupul cultural Lumea Nouă”. Nivelurile Petrești sunt văzute ca și ulterioare celor Turdaș, elemente turdășene supraviețuind până în faza AB a culturii Petrești, relațiile cu ceramica de tip Lumea Nouă sunt considerate neclare, iar grupul Iclod este văzut ca o consecință a migrației spre nord a unor comunități Turdaș (vezi Luca 1997, 71–72, n. 337).

Suseni³¹ și Șoimuș³² sunt incerte din punct de vedere al apartenenței culturale, siturile de la Limba, Miercurea Sibiului, Romos, Sântimbru, Tărtăria și Ocna Sibiului aparțin culturii Vinča, etapă timpurie³³, cele de la Cluj-Napoca, Dorolțu, Fizeșu Gherlii, Gîrbău, Iclod, Turda, Viștea, Vlaha, Zau de Câmpie aparțin grupului Iclod³⁴, iar cel de la Gorenii Petrești³⁵.

La siturile rămase în urma acestei analize au fost adăugate descoperirile de la Vrșac-At³⁶, Uivar³⁷, Porț-Corău³⁸, Zorlențu Mare³⁹, Sălbăgelu Vechi⁴⁰ și Halmeu-Vama⁴¹. În partea a doua a studiului de față vor fi prezentate și criteriile pe baza cărora au fost incluse în cadrul acestui studiu și materiale de la Porț și Halmeu, situate în zona de nord-vest a României, excentric față de cursul mijlociu al Mureșului, areal ce prezintă cea mai mare concentrație de situri turdășene.

³¹ Luca 1997 este singura sursă care consideră materialele descoperite aici de H. Tatu ca și aparținând culturii Turdaș. Criteriul de atribuire ne este necunoscut. Având în vedere că celelalte surse atribuie aceste materiale la modul general neoliticului ne face să credem că la acest stadiu al cercetării este prematur să considerăm acest sit ca și aparținând descoperirilor de tip Turdaș.

³² Luca 1997 încadrează această așezare în cadrul descoperirilor de tip Turdaș. Sursele citate, Andrișoiu 1979 27, nr. cat. 35 atribuie acest sit grupului Iclod, iar Drașovean – Rotea 1986, 22, afirmă în mod clar că așezarea de la Șoimuș demonstrează că „la orizont de Vinča C târziu, grupul Turdaș, în sud-vestul Transilvaniei cel puțin, și-a încheiat existența”. Astfel, considerăm că atribuirea așezării de la Șoimuș culturii Turdaș ni se pare, la acest moment, strict arbitrară.

³³ Luca et alii 2000, nr. cat. 6, 7, 11, 12, 13 și Nițu 2012, 49–61 (pentru Ocna Sibiului).

³⁴ Vezi în special Crișan et alii 1992 și Maxim 1999.

³⁵ Paul 1992, 140, nr. cat. 22; Luca 1997, 69, n. 286; Maxim 1999, 162, nr. cat. 470.

³⁶ Lazarovici 1979 în special figura 11 și Lazarovici – Lazarovici 2006, 495–496, fig. IVa.25 și 569–570, fig. IVe.2.

³⁷ Dammers 2009, 241–242, pl. 5/1, 2; Drașovean 2013, 16.

³⁸ Băcuet-Crișan 2008, 23, 68, pl. 61–62; Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 prezintă nivelul Porț-Corău III 0,70 m la moment de Vinča C1 și Turdaș I; Luca 2013, 111 (în acest text critic la adresa Băcuet-Crișan 2008, autorul face referire la situl de la Pericei și indică planșele 61, 62, 70/5, 86/6, planșe ce prezintă materiale de la Porț-Corău) (sic!).

³⁹ Drașovean 1996, pl. CIX/2 în mod special. Elementele de tip Turdaș sunt asociate cu materiale aparținând fazei Vinča C1 conform cronologiei Lazarovici (i.e. Vinča C2 cronologie Schier).

⁴⁰ Drașovean 1996, pl. CVI în special figurile 6 și 7 asociate cu elemente Vinča C1 (vezi *supra* n. 39).

⁴¹ Marta et alii 2007, 170 atribuie complexe din campania 2006 culturii Herpály; Virag 2008, 287, nr. cat. 11 încadrează materialele de aici în etapa Iclod I/Zau IIIA; Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 prezintă descoperirile de la Halmeu încadrate în faza IIIA a noi definitei culturii Zau, la moment de Vinča C1 și Turdaș I.

Luând în calcul doar siturile reprezentate cu buline roșii din Harta 1 putem afirma că arealul culturii Turdaș, așa cum a fost definită până acum, ocupă Mureșul mijlociu și prezintă și alte două grupări colaterale, una în Țara Hațegului, urmând Valea Streiului, iar alta, mai puțin consistentă, în zona Sibiului.

Metodologia și rezultatele prezentei abordări

Tematica proiectului de cercetare „Neoliticul Târziu din Bazinul Carpatic”⁴² ne-a oferit posibilitatea să introducem în baza de date aferentă toate situațiile arheologice cu caracter unitar, publicate (complexe adâncite, locuințe, niveluri de locuire etc.), împreună cu toate artefactele descoperite. Fiecare unitate arheologică a primit caracteristici cromatice diferite, în funcție de atribuirea culturală făcută în literatura de specialitate, după cum urmează: negru = Vinča C și D, maro = Tisza, turcoaz = Herpály, albastru închis = Iclod, roșu = Turdaș, verde deschis = Suplacu de Barcău, verde închis = Pișcolt III, galben = Foeni.

Câtă vreme majoritatea materialului arheologic publicat constă în ceramică, aspect pe baza căruia sunt definite îndeobște culturile arheologice vizate de noi în acest studiu⁴³, variabilele caracteristice unităților arheologice analizate constau, în cazul de față, din elementele morfologice ale ceramicii descoperite în contextele date: tip de formă vas (aici fiind luate în calcul doar formele întregi sau cele fragmentare ce prezintă profilul întreg), tip de parte superioară (buză) vas, tip de parte inferioară (fund) vas, tip de toartă/buton, tip de ornament (separate în funcție de tehnicile de ornamentare și de poziția lor pe vasul ceramic), dar și din celelalte tipuri de obiecte identificate (utilaj litic cioplit, utilaj litic șlefuit, plastică lut sau piatră, rășnițe, podoabe, unelte de os sau corn etc.). De subliniat este faptul că aceleași cataloage tipologice au fost folosite pentru toate manifestările culturale analizate, dorința noastră fiind aceea de a putea avea o imagine de ansamblu și asupra problematicii definirii manifestărilor culturale analizate. Totodată în baza de date utilizată aici sunt introduse doar complexe arheologice descoperite în situri cu caracter de locuire, descoperirile funerare ale epocii fiind obiectul unei analize separate⁴⁴.

⁴² Proiect postdoctoral susținut de fundația Alexander von Humboldt, Bonn, Germania.

⁴³ Ceramica este considerată a fi o „fossilă directoare” în studiul preistoriei (vezi Paul 1992, 5). Vezi de asemenea discuția legată de definirea culturii Baden purtată de Furholt 2008, 619.

⁴⁴ Vezi ca și exemplu, pentru acest aspect, Diaconescu et alii 2013. Oricum pentru aspectul funerar al culturii Turdaș

Din baza de date creată au fost selectate unitățile arheologice al căror inventar a fost publicat din Transilvania, Banat, Crișana și Sătmar, regiuni istorice ce sunt considerate de noi ca și parte integrantă a Bazinului Carpatic. Analiza de corespondență aplicată asupra respectivelor unități a fost efectuată utilizând pachetul de programe WINBASP versiunea 5.43⁴⁵. Astfel a fost obținut Graficul 1, reprezentare în care sunt incluse 98 de complexe arheologice (culorile respectivelor complexe sunt conforme descrierii făcute mai sus), caracterizate de un număr de 490 de variabile (vezi Grafic 1a). Este clară disocierea grupului de complexe arheologice din situl de la Hodoni⁴⁶, aparținând culturii Tisza precum și a grupului de 3 unități aparținând culturii Herpály din siturile de la Zăuan⁴⁷, Oradea-Salca⁴⁸ și Carei⁴⁹) următorul pas fiind excluderea acestora din câmpul de analiză și totodată obținerea Graficului 2 (88 de unități și 409 variabile – vezi Grafic 2a). Elementele de tip Iclod și Suplac prezintă o grupare oarecum distinctă comparativ cu elementele de tip Turdaș sau Foeni, fapt pentru care au fost eliminate din analiză toate complexe situate deasupra axei OX. Rezultatul este Graficul 3, bazat pe prezența a 48 de unități caracterizate de 336 variabile (Grafic 3a). În partea dreaptă jos a Graficului 3 este vizibil un grup relativ excentric format din descoperirile de tip Foeni (complexe de la Alba Iulia-Lumea Nouă⁵⁰ și Mintia⁵¹), grup ce va fi exclus din câmpul de analiză. Totodată la acest moment, din dorința de a obține rezultate cu o potențială valoare cronologică, vor fi înlăturate și variabilele non-ceramice. Efectul este vizibil în Graficul 4, unde cele 33 de unități rămase sunt descriabile prin cele 220 variabile legate de aspectul morfologic al ceramicii⁵² (vezi Graficul 4a). Graficul 4a înfățișează o reprezentare coerentă, specifică analizei de corespondență⁵³.

Aici ne vedem nevoiți să remarcăm câteva „surprize”: apariția în cadrul acestei reprezentări grafice (și aici subliniem din nou congruența rezultatelor) a unor unități stratigrafice din siturile de la Porț-Corău (SIV/3)⁵⁴ sau Halmeu-Vamă (C3 și C4)⁵⁵,

singurele descoperiri analizabile sunt cele de la Orăștie-Dealul Pemilor (vezi Luca 1998–1999).

⁴⁵ Vezi <http://www.uni-koeln.de/~al001/>.

⁴⁶ Vezi Drașovean et alii 1996.

⁴⁷ Lazarovici – Lakó 1981.

⁴⁸ Luca 2001a.

⁴⁹ Iercoșan 1997; Virag 2008a.

⁵⁰ Gligor 2009.

⁵¹ Drașovean-Luca 1990.

⁵² O descriere mai detaliată a acestor tipuri de variabile la Diaconescu et alii 2013.

⁵³ Vezi Madsen 1988, 26, fig. 12.

⁵⁴ Băcuț-Crișan 2008, 51, pl. 61, 62.

⁵⁵ Virag 2008, 287, nr. cat. 11.

situri arheologice situate mult prea departe de arealul cultural turdășean, așa cum a fost definit. Surpriza nu ar trebui să fie atât de mare câtă vreme elemente de tip Turdaș (bandă punctat-incizată și/ sau vase patrolatere) sunt prezente în situri și mai îndepărtate cum ar fi cele de la Polgár-Csőszhalom-dul⁵⁶, Szerencs-Taktaföldvár⁵⁷, Szegvár-Tűzköves⁵⁸, Öcsöd-Kováshalom⁵⁹ sau Aradac⁶⁰. Singura diferență este frecvența de apariție a elementelor de tip Turdaș, mult mai mare în cele două situri de pe teritoriul actual al României, fapt ce și pune unitățile stratigrafice de aici într-o bună conexiune cu celelalte complexe aparținând acestei culturi.

Parabola rezultată, vizibilă în special în Graficul 4a, are în partea dreaptă sus, grupate, cele două niveluri stratigrafiate de la Zlaști-Gruitul lui Moș⁶¹, niveluri ce conțin materiale datate la orizont de sfârșit de Vinča B2 (nivelul I) și la nivel de Vinča C1 (nivelul II)⁶². Urmând direcția spre mijlocul parabolei obținute observăm că următoarele unități stratigrafice sunt cele de la Lipova și Porț-Corău, date de autorii publicării la moment de Vinča B2/C – C⁶³ și Suplac II⁶⁴. Această parte a graficului este numită de noi Faza I (vezi Grafic 4d).

Următorul complex ce trebuie discutat aici este B2 de la Turdaș, complex ce se „desprinde” ușor de grupul consistent plasat în zona curburii parabolei, înspre unitățile deja menționate câteva rânduri mai sus. Acest complex este atribuit nivelului I, inferior, din zona centrală a așezării, nivel considerat

⁵⁶ Raczky et alii 2007, 58, fig. 5/1. Aici doar motivistica poate fi luată în discuție, vasul respectiv fiind considerat a fi de tip Szamborzec-Opatów. Situl în cauză este în fapt așezarea plană de lângă tell-ul de la Csőszhalom, așezare plană ce este considerată a fi contemporană în special cu nivelul I și parțial cu nivelul II, cele mai timpurii, din cadrul tell-ului (cf. Raczky et alii 2007, 61–62 și fig. 10).

⁵⁷ Korek 1989, Taf. 16/3, 5, 8, 12, Taf. 18/2, 9, 13, 14; Korek 1973, XXV.tábla/9, 11, 13, XXV.tábla/10, 14 (materialele din acest sit sunt atribuite etapei timpurii a culturii Tisza – vezi Korek 1989, 65).

⁵⁸ Korek 1973, XLIX. tábla/1, 2 și Korek 1987, 50, fig. 3 (materiale atribuite etapei timpurii a culturii Tisza).

⁵⁹ Raczky 1987, 69, fig. 10, 73, fig. 23; Raczky et alii 1985, pl. 25/7.

⁶⁰ Brukner 1968, pl. V/3.

⁶¹ Aici au fost luate în calcul doar materialele de pe terasa A, cele de pe terasa B fiind în poziție secundară (vezi Drașovean – Mariș 1998, 94, 99). Nivelul I este nivelul inferior, nivelul II fiind cel superior.

⁶² Drașovean – Mariș 1998, 100. Etapele culturii Vinča folosite sunt conforme cronologiei lui Lazarovici.

⁶³ Luca 1986, 53. Autorul folosește același model cronologic ca cel menționat în nota 62 de mai sus.

⁶⁴ Băcuț-Crișan 2008, 51, 68. Autoarea paralelizează această fază cu Vinča C; Lazarovici 2012, 64 încadrează aceste descoperiri în etapa Zau IIIA, la nivel de Vinča C1 (cronologie Schier).

ca aparținând fazei Turdaș I⁶⁵. Complexele B1, B3, B4, L1 și L4 sunt și ele atribuite culturii Turdaș⁶⁶ și fac parte din grupul central de unități stratigrafice (vezi Grafic 4c). Tot aici sunt prezente și complexele din același sit rezultate în urma campaniilor din anii 1996–1998, ce poartă următoarele coduri: L5, L9, B6 și B7⁶⁷. Enumerăm aici și celelalte complexe prezente în această zonă a rezultatelor obținute de noi: B2⁶⁸, B1, B4, L1, L3 și Șanțul cu ceramică de la Oraștie-Dealul Pemilor⁶⁹, B1, proprietatea Moldovan, de la Alba Iulia-Lumea Nouă⁷⁰ și complexele C3 și C4 de la Halmeu-Vamă⁷¹. În partea finală (privind de la stânga la dreapta Graficul 4) a acestui grup central de unități stratigrafice sunt vizibile, oarecum grupate, complexele B1, proprietatea Călin și B1, proprietatea Suciu, din situl de la Lumea Nouă⁷², precum și B1

⁶⁵ Luca – Urian 2012, 17.

⁶⁶ Luca 2001, 42–45. Complexul B1 este atribuit nivelului I, B3 și B4 nivelului II inferior (Ia la Luca – Urian 2012), iar L1 și L4 nivelului II superior (Iib la Luca – Urian 2012). Complexele de la Turdaș, considerate ca aparținând culturii cu același nume (cu excepția B1 și B2), sunt încadrate la Luca – Urian 2012, 17 fazelor II și III ale culturii.

⁶⁷ Subsemnatul a participat în calitate de student la aceste campanii de cercetare. Mai târziu, moment în care eram angajat al Muzeului Castelul Corvinilor din Hunedoara, am efectuat grafica în tuș a planșelor și planurilor cercetărilor de la Turdaș-Luncă, campaniile anilor 1996–1998. În studiul de față am folosit doar informația la care am avut acces în acea perioadă (mai exact am atribuit materialele din complexele numite tipologiei propuse de noi), publicarea acestor materiale ilustrative rămânând în seama titularului dreptului de autor al acestor materiale, în speță prof. Sabin Adrian Luca (parte dintre planuri au fost deja publicate – vezi Luca (ed.) 2012, plan 1–7, fig. 3).

⁶⁸ Acest complex este separat în cadrul analizei prezente în trei unități stratigrafice diferite B2a, B2b, B2c, conform descrierii făcute de autorul publicării cercetărilor de aici (vezi Luca 1997, 31 și n. 102). Astfel B2c corespunde celui mai vechi nivel de folosire al acestui complex, B2b nivelului de folosire de la adâncimea generală de –1,20 m, iar B2a nivelului de umplere al tasării nivelurilor anterioare, corespunzător adâncimii generale de –0,60 m. Disponerea acestor unități de analiză și totodată stratigrafice (aflate în relație stratigrafică directă), dinspre dreapta spre stânga, începând cu B2c și sfârșind cu B2a, în cadrul etapei a II-a Turdaș (vezi Grafic 4c), sunt un argument colateral puternic pentru a susține că rezultatele analizei noastre au și o valoare cronologică, „citirea” evoluției cronologice făcându-se dinspre dreapta sus spre stânga sus.

⁶⁹ Luca 1997, 29–33. Complexele turdașene de la Oraștie sunt atribuite în Luca – Urian 2012, 17, etapelor II și III ale culturii Turdaș.

⁷⁰ Gligor 2009, 45.

⁷¹ Virag 2008, 197–198, 287. Complexul C4/2006 de la Halmeu conține, pe lângă ceramica incizată de tip Turdaș, și fragmente ceramice pictate cu negru cu analogii foarte bune în mediul Suplac așa cum este cunoscut acum, în urma publicării lucrării Băcuț-Crișan 2008.

⁷² Gligor 2009, 47–48 pentru proprietatea Călin și 53 pentru proprietatea Suciu.

de la Călan-*La podină (La sălcii)*⁷³. Tot acest grup de unități stratigrafice discutat în prezentul alineat este numit de noi Faza II (vezi Grafic 4d).

În partea stângă a Graficului 4 se află situate următoarele entități stratigrafice: nivelul I de la Pianu de Jos⁷⁴, nivelul II de la Cerișor-*Peștera Cauce*⁷⁵, nivelul Ia de la Cerișor-*Peștera Mare*⁷⁶ și nivelul II de la Deva-*Tăulaș*⁷⁷. Sunt numite de noi Faza III (vezi Grafic 4d).

Elemente de cronologie relativă și absolută

Sintetizând cele spuse mai sus, dar în cadrul oferit de analiza noastră, putem afirma, cu rezervele date de faptul că argumentele folosite sunt bazate strict pe relaționări cronologice relative făcute de diverși autori, că rezultatele prezentate aici au și o valoare cronologică (vezi spre exemplificare și n. 68 și 84 din prezentul studiu). Dacă luăm în calcul sistemul cronologic propus de W. Schier pentru cultura Vinča și făcând paralelisme cu cel propus de Gh. Lazarovici pentru aceeași cultură (sistem folosit cu precădere în literatura românească de specialitate între anii 1980 – 2000), putem enunța, pe baza încadrărilor cronologice făcute de autorii cercetărilor, următoarele paralelisme: nivelul I de la Zlaști poate fi datat la început de Vinča C1, nivelul II în faza C1, materialele de la Lipova în aceeași etapă, tot aici putând fi plasate și materialele de la Porț⁷⁸. Grupul cel mai consistent, prezent în zona de curbură a parabolei din Graficul 4 aparține fazei Vinča C2⁷⁹, iar partea stângă a reprezentării grafice ar aparține etapei

⁷³ Ciută 2001, 33–42, autorul considerând că este vorba de o fază târzie. Luca – Urian 2012, 17 numesc acest sit *Între sălcii* (sic!) și încadrează nivelul corespunzător bordeiului B1, fazei a II-a a culturii Turdaș.

⁷⁴ Paul 1969, 36, fig. 3, pl. I, II. Nivel încadrat de același autor la orizont de Turdaș III (conform sistemului cronologic propriu) și paralelizat cu Vinča C – vezi Paul 1981, Abb. 18.

⁷⁵ Luca et alii 2004, 84–90. Luca – Urian 2012, 17 atribuie acest nivel fazei a III-a a culturii Turdaș.

⁷⁶ Roman et alii 2000, 10–11. Autorii încadrează aceste materiale într-o etapă târzie a culturii Turdaș, corespunzătoare nivelului II, intermediar, din situl eponim.

⁷⁷ Dumitrescu 1984; Lazarovici – Dumitrescu 1985–1986, 26 paralelizează Tăulaș II cu etapa Iclod I. Drașovean 1996, 99 paralelizează nivelul Tăulaș II cu sfârșitul fazei Vinča C1 (cronologie Lazarovici). Luca – Urian 2012, 17, plasează materialul de la Tăulaș, fără a face o separare pe niveluri, la moment de faze Turdaș II și III. Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 încadrează nivelul Tăulaș II la moment de Turdaș III – Vinča C3 (cronologie Schier).

⁷⁸ Utilizând o dată radiocarbon provenind din situl de la Uivar, Drașovean 2013, 16 discută despre prezența elementelor turdașene în arealul bănățean la moment de sfârșit de Vinča C1.

⁷⁹ Pe baza datelor de cronologie absolută Drașovean 2013, 15 consideră că Turdaș II este contemporan cu finalul fazei Vinča C2.

C3⁸⁰. Altfel spus, materialele de tip Turdaș rezultă a fi paralele cronologic cu faza C a culturii Vinča.

În ceea ce privește cronologia absolută a culturii Turdaș, până acum 4 date convenționale au fost publicate⁸¹, date la care se poate adăuga și cea de la Uivar (Hd–22734) din complexul 370, complex ce conține materiale de tip Turdaș tipice⁸². Modelări Bayesiene ale acestor date au fost deja efectuate și dorim aici să aducem contribuții bazate pe rezultatele analizei de corespondență și să reluăm sincronismele obținute, metodologic fiind inutil să mai reluăm aceleași demersuri⁸³. Spunem că este inutil pentru că dacă privim Graficul 4d unde este înfățișată propunerea noastră de partajare pentru etapele culturii Turdaș, constatăm că unitățile B1 și B2b de la Orăștie sunt în faza a II-a⁸⁴, iar nivelul II al Peșterii Cauce este situat în faza a III-a⁸⁵. Dorim să subliniem încă o dată faptul că data Deb–5765 de la Orăștie din bordeiul B2 nu poate fi una viabilă, având în vedere că provine din același context ca și data Deb–5775⁸⁶, iar valoarea sa este mult prea timpurie. Combinarea celor două date în cadrul programului OxCal, utilizând comanda de *R_Combine*, duce la imposibilitatea programului de a analiza rezultatul combinării acesta nefiind viabil (vezi Imaginea 1). Astfel, credem că această dată, a cărei valori prea vechi sunt datorate unor cauze incerte, ar trebui să nu mai fie folosită în discuții legate de cronologia culturii Turdaș, așa cum a fost definită și așa cum o arată rezultatele analizei de corespondență prezentate aici.

Tot aici trebuie să aducem în discuție și situația probei ce a stat la baza obținerii datei GrN–28994. Pentru prima dată ea este publicată ca și făcând parte din nivelul II al stratigrafiei obținute în Peștera de la Cauce (sat Cerișor, comuna Lelese, jud. Hunedoara)⁸⁷. Două surse bibliografice⁸⁸ oferă

ca și date stratigrafice: gr. 104 sau Befund 104, adâncimea de –0,50 m de la suprafață, materia primă fiind o tibie de bovidu. O altă sursă bibliografică, încă în curs de publicare, oferă ca și nivel de proveniență, nivelul Petrești⁸⁹ sau nivelul III⁹⁰ de la Cauce. Discuțiile purtate cu profesorul Biagi, având ca și bază de argumentare formularul de înscriere al probei în cadrul laboratorului de la Gröningen, ne-au oferit ocazia să avem confirmarea adâncimii publicate deja și menționate și de noi mai sus, dar formularul de înscriere a probei oferă câteva surprize. La Luca 2009 textul de descriere este în engleză și oferă prescurtarea „gr. 104”, iar la Luca – Urian 2012 în germană, apare „Befund 104”. Pe formularul de la Gröningen, cifra 104 este de fapt greutatea („weight”) probei, singura mențiune referitoare la poziția stratigrafică fiind adâncimea, conformă de altfel. Astfel, „gr. 104” din Luca 2009 era de fapt prescurtarea de la „greutate” din limba română, dar integrat într-un text în limba engleză (!). De aici, până la „Befund 104” în limba germană nu mai e decât un pas (!). O altă surpriză este valoarea estimată a probei de pe același formular: 6900/6700 BP. Această valoare estimată corespunde etapei cronologice absolute specifice neoliticului timpuriu, în speță cultura Starčevo-Criș⁹¹. Având în vedere toate aceste lucruri, la acest moment al raționamentului, surprinzătoare este adâncimea de proveniență a probei. Fiind unul dintre cei care au făcut parte din echipa de cercetare efectivă a peșterii de la Cauce și totodată unul dintre cei doi specialiști care au desenat profilul stratigrafic de aici, publicat în Luca et alii 2004, 46, plan 3, putem afirma că adâncimea la care au apărut materialele Starčevo-Criș este între 1,30–1,50 m. Și dacă tot am ajuns la acest punct, putem afirma că nivelul Turdaș este cuprins între adâncimile 1–1,30 m, iar materialele Petrești de aici apar într-un nivel subțire de cenușă (cca 5 cm) ce suprapune direct, în zona metrilor 5 și 6, nivelul Turdaș⁹². Astfel, adâncimea de – 0,50 m înregistrată în formularul de înscriere a probei la Gröningen nu are nici o legătură cu nivelurile I,

⁸⁰ Lazarovici 2012, 64, Tab. 12 paralelizează nivelul Tăulaș II cu Vinča C3.

⁸¹ Vezi Luca 2009, 203, Tab. 3, datele Deb 5765, Deb 5762, Deb 5775, GrN 28994.

⁸² Vezi mai sus notele 16 și 17 din prezentul studiu.

⁸³ Drașovean 2013, 15–17.

⁸⁴ Se poate observa o poziție ușor mai timpurie a B1 față de B2a și în rezultatele analizei noastre dar și din valorile calibrate ale datelor viabile din cele două complexe (vezi Grafic 4b). Acest aspect se constituie într-un nou argument în favoarea valorii cronologice a rezultatelor obținute.

⁸⁵ Vezi Drașovean 2013, fig. 7.

⁸⁶ Luca 2001, 141–142 (probe prelevate din nivelul de călcare aflat la adâncimea de –1,20 m, mai exact din unitatea stratigrafică definită de noi ca și B2b Orăștie). Vezi Drașovean 2013, 15.

⁸⁷ Luca 2006, 356; Luca 2008, 31; Luca 2009, 203 și Luca – Urian 2012, 19.

⁸⁸ Luca 2009 și Luca – Urian 2012.

⁸⁹ Biagi 2014.

⁹⁰ Luca et alii 2004.

⁹¹ De altfel prof. Biagi ne-a confirmat faptul că această probă i-a fost transmisă ca făcând parte din nivelul I al peșterii de la Cauce. Acest fapt este prezent și pe fișa de la Gröningen unde, cronologico-cultural, proba ar proveni dintr-un nivel Starčevo-Criș IIA. Totuși însă Luca 2006, 356 afirmă, cu convingere, că proveniența respectivei date din cadrul nivelului II a peșterii de la Cauce precum și valoarea BP a acesteia se bazează pe o informație oferită de prof. Biagi.

⁹² Luca et alii 2004, 45, Plan 3.

II sau III de la Cauce⁹³, la această cotă altimetrică fiind descoperite materiale de tip Coțofeni. Din păcate plasarea acestei date, doar pe baza unei coerențe a valorii numerice, la un anumit palier cronologico-cultural nu poate înlocui elementul esențial pentru orice probă folosită în datarea absolută a unităților arheologice și anume proveniența certă dintr-un context clar delimitat și cercetat ca atare.

Am întreprins tot acest demers în ciuda faptului că valoarea calibrată a probei discutate mai sus era extrem de convenabilă în ceea ce privește valoarea prezumtiv cronologică (și din perspectiva datelor ¹⁴C) a rezultatelor analizei noastre. Din păcate însă, toate incertitudinile legate de proveniența stratigrafică a acestei probe, ne fac să utilizăm semnul întrebării în Graficul 4b și totodată să utilizăm același semn de întrebare în legătură cu sincronismele fazei Turdaș III, așa cum au fost deja definite pe baza analizei datelor radiometrice⁹⁴.

Astfel putem afirma că doar două din cele patru date ¹⁴C atribuite culturii Turdaș sunt viabile și ele aparțin fazei a II-a. Faza I și Faza III nu au ancoră în cronologia absolută, tot ce poate fi exprimat sunt elementele de tip *terminus ante quem* pentru Faza I și *terminus post quem* pentru faza III.

Aici e momentul să discutăm și despre prezența în analiza noastră a unor unități stratigrafice neîncadrate în cultura Turdaș, dar care prezintă elemente de tip Turdaș, cum ar fi, luate în ordinea prezenței lor în Graficul 4: SIV/3 de la Porț-Corău, C3 și C4 de la Halmeu și cele trei B1 (proprietățile Moldovan, Călin și Suciuc) de la Lumea Nouă. SIV/3 de la Porț sunt materiale din secțiunea SIV din situl numit, care apar între adâncimile de 0,40–0,70 m, între metrii 29–35. Elementele de tip Turdaș sunt majoritare, situarea acestei unități în grupul complexelor de tip Turdaș fiind firească. Surprinzătoare oarecum este prezența acesteia în faza I a Graficului 4, acest fapt fiind explicabil doar prin prezența mai timpurie în arealul situat la nord-vest de cursul mijlociu al Mureșului (ca și areal clasicizat al ceramicii de tip Turdaș) al elementelor așa-zis turdășene. Dacă însă luăm în calcul faptul că începutul fazei Iclod I este mai timpurie decât apariția elementelor de tip Turdaș în Banat⁹⁵, credem că prezența elementelor de tip Turdaș din cimitirul A de la Iclod (cimitir ce reprezintă etapele I și parțial II din dezvoltarea culturii Iclod⁹⁶) poate fi

explicată prin/explică existența acelorași elemente și la Porț la un orizont cronologic mai timpuriu decât materialele din faza II a culturii Turdaș.

Materialele de la Halmeu sunt încadrate de descoperitori fie grupului Herpály, fie Iclod I, fie Zau IIIA⁹⁷. Explicația coagulării acestor două complexe cu unități stratigrafice turdășene este aceeași ca și în cazul elementelor de la Porț, doar că rezultatele obținute aici demonstrează prezența acestora la un orizont Turdaș II, orizont contemporan cu Iclod II⁹⁸.

Cele trei complexe de la Lumea Nouă sunt prezente aici doar datorită elementelor de tip Turdaș ce apar în cadrul materialului descoperit aici. Din păcate niciunul dintre cele trei complexe de la Lumea Nouă nu dispune la acest moment de date absolute, fapt ce ar îmbunătăți procesul deductiv. Ele sunt astfel situate la sfârșitul fazei II a Turdașului (conform Graficului 4), lucru explicabil deoarece etapa a III-a a Turdașului are ca și element caracteristic pictura cu negru, asociat cu elemente tipic turdășene. Pictura cu bitum, de tip Tăulaș este considerată un import tehnologic dinspre nord-vestul României, grupul Foeni fiind privit, cu probabilitate, ca și element de filtrare⁹⁹. Având în vedere cele prezentate mai sus credem că această modă în ornamentarea ceramicii urmează firesc calea de pătrundere și a altor elemente morfologice ale ceramicii dinspre nord-vest spre valea mijlocie a Mureșului, aportul grupului Foeni în această chestiune fiind foarte greu de demonstrat.

Concluzii

Ajunși la partea de sinteză a acestui studiu ne vedem nevoiți să remarcăm faptul că elementele de tip Turdaș (și aici ne referim strict la aspectele morfologice ale ceramicii) au o arie de răspândire largă și apar asociate cu alte elemente definite de-a lungul timpului ca Suplac, Iclod (mai nou Zau) sau Vința C.

Ce este interesant este faptul că frecvența acestor elemente în situri ca cele de la Turdaș, Orăștie, Călan au determinat definirea culturii Turdaș așa cum este văzută azi¹⁰⁰. Însă același criteriu, utilizând analiza de corespondență, încadrează în cultura Turdaș anumite complexe (SIV/3 de la Porț, C3 și C4 de la Halmeu) considerate ca aparținând unor manifestări culturale diferite și care conțin pe lângă elementele de tip Turdaș și alte

⁹³ Așa cum au fost definite la publicarea rezultatelor. Vezi Luca et alii 2004, 44–47 și Planul 3.

⁹⁴ Drașovean 2013, 15–16; Diaconescu et alii 2013, Imaginea 8 și 9 (de unde etapa Turdaș III trebuie eliminată).

⁹⁵ Vezi Diaconescu et alii 2013, Imaginea 8.

⁹⁶ Conform Diaconescu et alii 2013.

⁹⁷ Vezi mai sus n. 41.

⁹⁸ Conform Diaconescu et alii 2013.

⁹⁹ Luca 2001, 139.

¹⁰⁰ Vezi Luca 2006, 354–356 sau Luca 2008, 29–31 (text aproape identic, tot în limba engleză, ca la Luca 2006); Luca 2009; Luca – Urian 2102.

caracteristici, străine siturilor cercetate sistematic de pe Valea Mureșului mijlociu. Același lucru se poate afirma și în legătură cu complexe de la Lumea Nouă, unde elemente de tip Foeni II sunt asociate cu cele turdășene.

Plecând de la definiția culturii arheologice ca și „un grup polythetic de tipuri specifice și cuprinzătoare care se întâlnesc împreună frecvent în asamblee în cadrul aceleiași limitate arii geografice”¹⁰¹ sau ca și concept „... înțeles, în sens tradițional, ca reprezentând o simplă combinație de elemente caracteristice din materialul obținut din descoperirile arheologice, ce se constituie într-o regulă, delimitată în spațiu și timp de alte combinații alcătuite în mod asemănător”¹⁰² atragem atenția în primul rând asupra lipsei unui teritoriu bine delimitat de apariție a elementelor de tip Turdaș (vezi Harta 1 făcând abstracție de culorile diferitelor situri). Densitatea cea mai mare de situri coroborată cu frecvența mai mare a unor anumite caracteristici morfologice ale ceramicii se manifestă în zona cursului mijlociu al Mureșului și au stat cu siguranță la baza definirii culturii Turdaș. Vorbim însă de o cultură arheologică în sensul definițiilor de mai sus, sau vorbim de o modă de ornamentare și de construire (forme) a unor vase ceramice (mai pe scurt modă ceramică)? Având în vedere frecvența redusă de apariție a altor elemente caracteristice (inventar litic cioplit și șlefuit, plastică lut, unelte os, podoabe os, ceramică, piatră etc. sau arhitectură locuințe, organizare internă așezări, rit și ritual funerar etc.), rată de frecvență datorată în primul rând intensității și scării la care se efectuează cercetarea arheologică, precum și ignorării din motive diverse a altor categorii de material arheologic, mai puțin ceramica¹⁰³, considerăm că putem vorbi aici de o modă ceramică ce are două căi de pătrundere spre cursul mijlociu al Mureșului (una dinspre vest, pe cursul Mureșului și o alta dinspre nord-vest, prin intermediul grupului Iclod), modă ce, din motive momentan neclare, se generalizează în acest areal.

Tot acest fenomen pare a se petrece în timpul fazei Vinča C. Utilizarea datelor ¹⁴C, consolidează foarte clar poziția etapei Turdaș II, oferind următorul orizont cronologic: Turdaș II = Iclod II = sfârșit Vinča C2 – Vinča C3¹⁰⁴ (vezi Imaginile 2,

¹⁰¹ Florescu 2012, 8, în fapt o traducere în limba română a definiției oferită de Clarke 1968, 285.

¹⁰² Vulpe 2001, 211, definiție reluată și de Popa 2009, 108.

¹⁰³ Vezi Lazăr 2005, 13–14.

¹⁰⁴ Pentru paralelismul Turdaș II cu Iclod II vezi și Diaconescu et alii 2013, Imaginea 8, iar pentru contemporaneitatea Turdaș II cu sfârșit de Vinča C2-început de Vinča C3 vezi și Drașovean 2013, 17 și Grafic 1.

3 și 4)¹⁰⁵. Poziția cronologică a etapelor Turdaș I (Transilvania) și III se poate face doar deducativ folosind principiile de *terminus post* și *ante quem* față de etapa Turdaș II. Pentru faza Turdaș I (Banat) se poate folosi data obținută din situl de la Uivar (complex 370)¹⁰⁶, dată care introdusă în câmpul de analiză ne oferă posibilitatea să susținem următorul palier cronologic: Turdaș I (Banat) = Iclod Ib = Vinča C2 (conform Imaginilor 2 și 3). Același palier cronologic poate fi luat în calcul și pentru faza Turdaș I (cumulând aici elementele bănățene și cele transilvănene), utilizând conceptul de *terminus ante quem vis-à-vis* de faza Turdaș II. Etapa Iclod Ib, privită ca și *terminus ante quem* pentru etapa Iclod Ia, oferă posibilitatea, utilizând și Imaginea 3, să se poată discuta despre palierul cronologic relativ Iclod Ia = sfârșit Vinča C1 – început Vinča C2. Folosind aceeași Imagine 3 se poate avansa și paralelismul cronologic Iclod III = sfârșit Vinča C3 – început Vinča D.

Oricum la acest moment este clar că paralelismele cronologice absolute Turdaș I–III = Vinča C2 – început Vinča D au cea mai mare rată de credibilitate. Aceste paliere ale cronologiei absolute modifică parțial viziunea cronologiei relative, unde, așa cum am expus mai sus, Turdaș I–III = Vinča C1–C3¹⁰⁷. Totodată subliniem încă o dată anterioritatea Iclod Ia față de etapa Turdaș I, așa cum este discutată mai nou¹⁰⁸, argumente solide în favoarea ideii conform căreia elementele zise de tip Turdaș, din arealul grupului Iclod, sunt anterioare culturii Turdaș, așa cum a fost definită pe baza cercetărilor sistematice efectuate până acum în siturile de la Orăștie-Dealul Pemilor și Turdaș-Lunca¹⁰⁹ (vezi Imaginea 4).

¹⁰⁵ Pentru realizarea celor trei imagini datele sunt calibrate 2σ (95,4% probabilitate), folosind curba de calibrare IntCal09 (Reimer et alii 2009) și versiunea 4.2.2 a programului OxCal (Bronk Ramsey 2009), utilizându-se comanda *Bounded Sum* pentru fiecare fază în parte. Pentru datele grupului Iclod vezi Diaconescu et alii 2013, iar pentru cele Turdaș vezi Luca – Urian 2012 și Drașovean 2013. De asemenea datele ¹⁴C pentru fazele C1 și C2 ale culturii Vinča sunt preluate din Drașovean 2013, 20, Tabel 1.

¹⁰⁶ Drașovean 2013, 16.

¹⁰⁷ Cu excepția celor expuse mai sus în n. 17, unde dacă luăm în calcul sincronismul Vinča C1 (sistem Lazarovici) = Vinča C2 (sistem Schier) (vezi *supra* n. 13), putem afirma că Drașovean 2004 intuiește, doar pe baza elementelor de cronologie relativă, că debutul culturii Turdaș nu poate fi mai timpuriu de etapa Vinča C2 a sistemului propus de W. Schier (sistem cronologic stabilit pe baza unei abordări extrem de solide și foarte bine argumentată – vezi Schier 1995 și Schier 2000).

¹⁰⁸ Drașovean 2013, 15–17.

¹⁰⁹ Vezi Luca 1997 și Luca 2001; Lazarovici 1991, 10 afirmă „grupul Turdaș prin prizma descoperirilor de la Iclod ar fi

La final considerăm necesar, în dorința de a înțelege cât mai bine fenomenul, să punem câteva întrebări referitoare la perpetuarea elementelor de tip Turdaș în ornamentarea și tehnologia ceramicii până inclusiv în faza AB a culturii Petrești¹¹⁰. De ce materiale de tip Turdaș apar în nivelurile Petrești doar în siturile în care cele două culturi se regăsesc în contact direct, cum ar fi Turdaș-Luncă sau Daia Română-Părăuț? De ce aceste elemente, o dată „acceptate” și preluate în ornamentica culturii Petrești, nu apar și în alte situri Petrești, de fază AB, situri în care niveluri ale culturii Turdaș lipsesc, cum ar fi Miercurea Sibiului-Petriș, Ocna Sibiului-Fața Vacilor sau Tărtăria-Gura Luncii? Nu cumva această perpetuare este legată de un amestec stratigrafic datorat metodei de cercetare în niveluri artificiale de săpare?

Mulțumiri

Documentarea acestei lucrări a fost posibilă prin bursa post-doctorală oferită de Fundația Alexander von Humboldt pe tema „Neoliticul târziu în Bazinul Carpatic”.

BIBLIOGRAFIE

- Andrișoiu 1979
I. Andrișoiu, Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara, în *Sargetia* XIV, 1979, 15–34.
- Băcuciu-Crișan 2008
S. Băcuciu-Crișan, *Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului*, Bibliotheca Brukenthal XXIII, Sibiu, 2008.
- Berciu 1961
D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*, Ed. Academiei, București (1961).
- Biagi 2014
P. Biagi, *The Middle Neolithic and Chalcolithic chipped stone assemblages of Transylvania: their exploitation, manufacture, and trans-Carpathian trade*, 2014, in press.

doar un aspect târziu, din vremea neoliticului târziu, fazele sale mijlocii ar trebui să cuprindă alte elemente decât cele definite doar pe baza materialelor nestratigrafiate de la Turdaș”. La acest stadiu al cercetărilor putem afirma că nașterea grupului Iclod nu se poate petrece prin dislocarea elementelor de tip Turdaș de către grupul Foeni. Pur și simplu datele de cronologie absolută contrazic în mod clar această teorie (vezi pentru această discuție Diaconescu et alii 2013 precum și Imaginea 4 din prezentul studiu).

¹¹⁰ Paul 1992, 51; Luca 1997, 71; Luca 2001, 145; Drașovean 2013, 18.

- Bronk Ramsey 2009
C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates, in *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 337–360.
- Brukner 1968
B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, Dissertationes, Tom V, Beograd-Novi Sad 1968.
- Brukner 1976
B. Brukner, Prilog proučavanju veza Bosne i Jugoslavenskog podunavja u neolitu (Ein Forschungsbeitrag zur Frage der Verbindungen zwischen Zentral- und Nordostbosnien und Südostpannonien-Wojwodina- im Neolithikum), în *Godišnjak Sarajevo* XIII, 1976, 45–57.
- Brukner 1982–1983
B. Brukner, Die Vinča-gruppe und ihr Verhältnis zu den Spätneolithischen Kulturen in Nord-Ost-Griechenland, în *Archaeologia Iugoslavica* 22–23, 1982–1983, 1–14.
- Ciută 2001
M. M. Ciută, Contribuții la cunoașterea neoliticului târziu din depresiunea Hațeg-Mureș. Descoperirile de la Călan-Podină II (Campania 1998), în *Corviniana* VII, 2001, 31–46.
- Clarke 1968
D. L. Clarke, *Analytical Archaeology*, London, 1968.
- Comșa 1969
E. Comșa, Données concernant la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie, în *Dacia. Nouvelle Série* XIII, 1969, 11–44.
- Comșa 1974c
E. Comșa, Die Bestattungensitten im rumänischen Neolithikum, în *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 58, 1974, 113–156.
- Crișan 1965
I. H. Crișan, Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului (Lechința, Cristești, Războieni-Cetate), în *Acta Musei Napocensis* II, 1965, 39–76.
- Crișan et alii 1992
I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev; I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Bibliotheca Musei Apulensis V, Cluj-Napoca, 1992.
- Dammers 2009
B. Dammers, Ceramic and cultural identity between the Balkans and the middle Europe: The Vinča C site of Uivar (Romanian Banat), în: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (Ed.), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*, Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 236–258.
- Diaconescu et alii 2013
D. Diaconescu, Gh. Lazarovici, S. Tincu, Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod, în *Acta Musei Porolissensis* XXXV, 2013, 47–63.

- Drașovean 1994
F. Drașovean, The Petrești culture in Banat, în *Analele Banatului* III, 1994, 139–170.
- Drașovean 1996
F. Drașovean, *Cultura Vinca târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica I, Timișoara, 1996.
- Drașovean 1999
F. Drașovean, Cultura Petrești în Banat, în *Studii privind așezările preistorice în arealul Tisa-Mureșul inferior*, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999, 5–20.
- Drașovean 2004
F. Drașovean, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petrești Culture, în *Antaeus* 27, 2004, 27–36.
- Drașovean 2013
F. Drașovean, Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent, în *Analele Banatului* XXI, 2013, 11–34.
- Drașovean – Luca 1990
F. Drașovean, S.A. Luca, Considerații preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din așezarea de la Mintia (com. Vețel, jud. Hunedoara), în *Studii și cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 41, 1990, 7–17.
- Drașovean – Mariș 1998
F. Drașovean, T. Mariș, Așezarea neolitică târzie de la Zlaști (Jud. Hunedoara), în *Analele Banatului* VI, 1998, 93–119.
- Drașovean – Rotea 1986
F. Drașovean, M. Rotea, Așezarea neolitică de la Șoimuș. Contribuții la problema neoliticului târziu din sud-vestul Transilvaniei, în *Apulum* XXIII, 1986, 9–24.
- Drașovean et alii 1996
F. Drașovean, D. Țeicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*. Reșița (1996).
- Dumitrescu 1966
H. Dumitrescu, Quelques données relatives a la culture de Petrești de Transylvanie, în *Sbornik Národního Muzea v Praze* XX, 1966, 33–41.
- Dumitrescu 1972
V. Dumitrescu, Turdaș-Mesopotamia. Însemnări pe marginea unui articol, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche* XXIII, 1972, 93–109.
- Dumitrescu 1984
H. Dumitrescu, Cercetările arheologice de la Tăualaș-Deva (partea I), în *Acta Musei Napocensis* XXI, 1984, 4–44.
- Florescu 2012
R. Florescu, Considerații teoretice privind arheologia ca știință, în *Cercetarea arheologică pluridisciplinară în România. Trecut, prezent, perspective* (ed. D. Popovici, M. Angheliniu), 2012, 7–15.
- Furholt 2008
M. Furholt, Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined, în *Antiquity* 82, 2008, 617–628.
- Garașanin 1951
M. Garașanin, Die Theiß-Kultur im Jugoslawischen Banat, în 33. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 1943–1950, 1951, 125–132.
- Garașanin 1979
M. Garașanin, Centralnobalkanska zona, în *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II. Neolitisko doba*, Sarajevo, 1979, 79–212.
- Garașanin 1990
M. Garașanin, Vinča und seine Stellung im Neolithikum Südosteuropas, în *Vinča and its world*, Belgrade, 1990, 11–15.
- Garașanin 1993
M. Garașanin, Zu den Problemen der Vinča-Gruppe in Rumänien, în *Balkanica* XXIV, 1993, 7–20.
- Garașanin 1997
M. Garașanin, Der späte balkanisch-anatolische Komplex – Ein Rückblick nach vier Jahrzehnten, în *Starinar. Nouvelle Série* XLVIII, 1997, 15–31.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
- Grbić 1955
M. Grbić, Vinča-Troie-Alishar. Autour du problème de débuts de la civilisation de Vinča, în *Artibus Asiae* 18, 3/4, 1955, 307–318.
- Gumă 1993
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica IV, București, 1993.
- Iercoșan 1997
N. Iercoșan, Descoperiri arheologice în așezarea neolitică târzie de la Carei „Cozard”. Groapa nr. 2, în *Studii și Comunicări Satu-Mare* XIV, 1997, 24–58.
- Jovanović 1960
B. Jovanović, Division stratigraphique de la station de Vinča, în *Starinar. Nouvelle Série* XI, 1960, 9–20.

- Jovanović 1994
B. Jovanović, Gradac phase in the relative chronology of Late Vinča Culture, în *Starinar. Nouvelle Série* XLIII–XLIV, 1994, 1–11.
- Kalicz – Makkay 1977
N. Kalicz, J. Makkay, Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene, *Studia Archeologica* 7, Budapest, 1977.
- Kalmar 1984
Z. Kalmar, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei (I), în *Acta Musei Napocensis* XXI, 1984, 391–403.
- Kalmar 1985–1986
Z. Kalmar, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei (II), în *Acta Musei Napocensis* XXII–XXIII, 1985–1986, 401–410.
- Kalmar – Tatu 1984–1985
Z. Kalmar, H. Tatu, Materiale neo-eneolitice descoperite în Țara Hațegului, în *Sargetia* XVIII–XIX, 1984–1985, 91–100.
- Korek 1973
J. Korek, *A tiszai kultúra*, manuscris nepublicat al tezei de doctorat, Budapest, 1973.
- Korek 1987
J. Korek, Szegvár-Tüzköves. A settlement of the Tisza culture, în *The Late Neolithic of the Tisza Region* (ed. N. Kalicz, Raczky), Budapest-Szolnok, 1987, 47–60.
- Korek 1989
J. Korek, *Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend*, Budapest, 1989.
- Krstić 1994
D. Krstić, The new type of Neolithic Statuettes, în *Zbornik Narodnog Muzeja* XV–1, Beograd, 1994, 17–21.
- Lazarovici 1977a
Gh. Lazarovici, Sfârșitul culturii Vinča-Turdaș în Câmpia Transilvaniei, în *Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie* II, 1977, 211–230.
- Lazarovici 1979
Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Bibliotheca Musei Napocensis IV, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici 1991
Gh. Lazarovici, *Grupul și stațiunea Iclod*, Cluj-Napoca, 1991.
- Lazarovici 2012
Gh. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau, în *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandru V. Matei* (ed. H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcucț-Crișan, D. Băcucț-Crișan), Ed. Mega, 2012, 55–71.
- Lazarovici 2014
Gh. Lazarovici, *Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau*, studiu introductiv la S. M. Colesniuc, Cultura Zau. Ed. Ex Ponto, Constanța, 2014, 13–32.
- Lazarovici – Dumitrescu 1985–1986
Gh. Lazarovici, H. Dumitrescu, Cercetările arheologice de la Tăualaș-Deva (II), în *Acta Musei Napocensis* XXII–XXIII, 1985–1986, 3–40.
- Lazarovici – Kalmar-Maxim 1991
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar-Maxim, Aspectul Turdaș, în *Cultura Vinča în România* (ed. G. Lazarovici, F. Drașovean), Timișoara (1991), 122–124
- Lazarovici – Lakó 1981
Gh. Lazarovici, E. Lakó, Săpăturile de la Zăuan – campania din 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României, în *Acta Musei Napocensis* XVIII, 1981, 13–44.
- Lazarovici – Lazarovici 2006
M. C. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului în România. I Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iași (2006).
- Lazăr 2005
S. Lazăr, *Cultura Vârtoș în Oltenia*, Craiova, 2005.
- Luca 1986
S.A. Luca, Discuții asupra materialului ceramic din stațiunea neolitică de la Lipova-„Hodaie”, în *Apulum. Acta Musei Apulensis* XXIII, 1986, 43–53.
- Luca 1997
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul pemilor (punct X2)*. Bibliotheca Musei Apulensis IV, Alba Iulia, 1997.
- Luca 1998–1999
S.A. Luca, Necropola aparținând culturii Turdaș descoperită la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X₂, în *Studii și Comunicări Satu-Mare* XV–XVI, 1998–1999, 11–18.
- Luca 2001
S.A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*. Bibliotheca Musei Apulensis XVII, Editura Economică, 2001.
- Luca 2001a
S.A. Luca, Cercetări arheologice la Oradea-Salca... și câteva probleme legate de cultura Salca-Herpály, în *Apulum. Acta Musei Apulensis* XXXVIII/1, 2001, 27–83.
- Luca 2005
S.A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, Bibliotheca Septemcastrensis XIV, Alba-Iulia, 2005.
- Luca 2006
S.A. Luca, Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania (II), în *Homage to Milutin*

- Garašanin* (ed. N. Tasić, N. Grozdanov), Belgrade, 2006, 341–366.
- Luca 2008
S.A. Luca, The Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania, în *The Danube Script. Neo-Eneolithic writing in Southeastern Europe* (ed. J. Marler), Exhibition catalogue, 2008, 23–38.
- Luca 2009
S.A. Luca, Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania, în *Itinera Praehistorica. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno* (Ed. V. Cotiuğă, F. A. Tencariu, G. Bodi), Ed. Universităţii “A. I. Cuza” Iaşi, 2009, 199–210.
- Luca 2013
S.A. Luca, Recenzie la: Sanda Băcuet-Crişan, Neoliticul și eneoliticul timpuriu în depresiunea Şimleului [The Neolithic and Early Neolithic of the Şimleului Basin], in *Bibliotheca Brukenthal*, 23, 2008, Editura Altip, Sibiu, 340 pages, în *Acta Terrae Septemcastrensis* XII, 2013, 109–124.
- Luca – Roman 1999
S.A. Luca, C.C. Roman, Materiale eneolitice descoperite la Hunedoara-Judecătoria, în *Corviniana* V, 1999, 6–11.
- Luca – Urian 2012
S.A. Luca, C. Urian, Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiş sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foieni-Mintia in Siebenburgen, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 55, 1, 2012, 7–31.
- Luca et alii 2000
S.A. Luca, H. Ciugudean, A. Dragotă, C.C. Roman, Faza timpurie a culturii Vinča în Transilvania. Repere ale orizontului cronologic și etnocultural, în *Angustia* V, 2000, 37–56.
- Luca et alii 2004
S.A. Luca, C.C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce. Volumul I*, Bibliotheca Septemcastrensis IV, Ed. Economică, 2004.
- Luca (ed.) 2012
S.A. Luca (ed.), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaş-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*, Bibliotheca Brukenthal LIX, Sibiu, 2012.
- Madsen 1988
T. Madsen, Multivariate statistics and archaeology, în *Multivariate Archaeology. Numerical Approaches in Scandinavian Archaeology* (ed. T. Madsen), Jutland Archaeological Society Publications XXI, Aarhus, 1988, 7–27.
- Maxim 1999
Z. Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.
- Marta et alii 2007
L. Marta, C. Astaloş, Z. Kádas, C. Virag, Halmeu, com. Halmeu, jud. Satu Mare. Punct: Vamă, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006*, Tulcea, 2007, 170–172.
- Nemeş 1988–1991
E. Nemeş, Locuitorii Țării Hațegului până la cucerirea romană, în *Sargetia* XXI–XXIV, 1988–1991, 33–44.
- Nițu 2012
F. M. Nițu, Another early Vinča settlement from Transylvania, în *Brukenthal Acta Musei* VII. 1, 2012, 49–61.
- Paul 1965
I. Paul, Unele probleme ale neoliticului din Transilvania în legătură cu cultura Petrești, în *Revista Muzeelor* 4, 1965, 294–301.
- Paul 1969
I. Paul, Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba, în *Muzeul Brukenthal. Studii și Comunicări. Arheologie-istorie* 14, 1969, 33–81.
- Paul 1981
I. Paul, Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur, în *Praehistorische Zeitschrift* 56, 2, 1981, 197–234.
- Paul 1992
I. Paul, *Cultura Petrești*. Ed. Museion, București, 1992.
- Popa 2009
C. I. Popa, *Cultura Coșofeni. Cu privire specială asupra Transilvaniei*, teză de doctorat, manuscris, Alba-Iulia, 2009.
- Raczky 1987
P. Raczky, Öcsöd-Kováshalom. A settlement of the Tisza culture, în *The Late Neolithic of the Tisza Region* (ed. N. Kalicz, Raczky), Budapest-Szolnok, 1987, 61–83.
- Raczky et alii 1985
P. Raczky, M. Seleanu, G. Rósz, C. Siklódi, G. Kalla, B. Csornay, H. Oravec, M. Vicze, E. Bánffy, S. Bököny, P. Somogy, Öcsöd-Kováshalom. The intensive topographical and archaeological investigation of a Late Neolithic site. Preliminary report, în *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14, 1985, 251–370.
- Raczky et alii 2007
P. Raczky, L. Domboróczki, Z. Hajdú, The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture, în *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe* (ed. Janusz Kozłowski, Pál Raczky), Krakow, 2007, 49–70.
- Reimer et alii 2009
P.J. Reimer, M.G.L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J.W. Beck, P.G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C.E. Buck,

G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP, în *Radiocarbon* 51 (4), 2009, 1111–1150.

Roman – Tincu 2009

C. C. Roman, S. Tincu, Hunedoara, jud. Hunedoara. Punct: Piața Obor (Direcția Sanitară Veterinară și pentru Siguranța Alimentelor a jud. Hunedoara), în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008*, Valahica XXI, Târgoviște, 2009, 310.

Roman et alii 2000

C. C. Roman, D. Diaconescu, Dragoș; S. A. Luca, Săpături arheologice în Peștera nr. 1 (Peștera Mare) de la Cerișor (com. Lelese, jud. Hunedoara), în *Corviniana* VI, 2000, 7–59.

Roska 1941

M. Roska, *A Torma Zsófia – Gyűjtemény az Erdély Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában (Die Sammlung Zsófia von Torma in der numismatisch-archaeologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums)*, Cluj-Napoca, 1941.

Roska 1942

M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma, I. Öskor, (Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum, I, Praehistorica)*, Cluj-Napoca, 1942.

Schier 1995

W. Schier, *Vinča studien. Tradition und Innovation im Spätneolithikum des zentralen Balkanraumes am Beispiel der Gefäßkeramik aus Vinča-Belo Brdo*, teză de habilitare prezentată la Ruprecht-Karls University Heidelberg, manuscris, 1995.

Schier 2000

W. Schier, Measuring Change: the Neolithic Pottery Sequence of Vinča-Belo Brdo, în *Documenta Praehistorica* XXVII, 2000, 187–197.

Stevanović – Jovanović 1996

M. Stevanović, B. Jovanović, Stratigraphy of Vinča-Belo Brdo reconsidered, în *Starinar. Nouvelle Série* XLVII, 1996, 193–204.

Suciu 2009

C. I. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Bibliotheca Brukenthal XLIV, Alba-Iulia, 2009.

Šljivar 1996

D. Šljivar, The eastern settlement of Vinča culture at Pločnik: a relationship of its stratigraphy to the hoards of copper objects, în *Starinar. Nouvelle Série* XLVII, 1996, 85–97.

Šljivar – Jacanović 1996

D. Šljivar, D. Jacanović, Veliko Laole-Belovode, the settlement of the culture of Vinča, în *Journal of Serbian Archaeological Society* 12, 1996, 55–60.

Tatu et alii 1988–1991

H. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, Contribuții la repertoriul arheologic al Țării Hațegului (jud. Hunedoara), în *Sargetia* XXI–XXIV, 1988–1991, 93–119.

Todorović – Cermanović 1961

J. Todorović, A. Cermanović, *Banjica, naselje vinčanske grupe*, Beograd, 1961.

Virag 2008

C. Virag, *Neoliticul din nord-vestul României și zonele învecinate*, teză de doctorat, manuscris, Sibiu, 2008.

Virag 2008a

C. Virag, Materialele ceramice din G2 de la Carei-Cozard, în *Arheometrie în România*, 3, 2008, 179–190.

Vlassa 1967

N. Vlassa, Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei, în *Acta Musei Napocensis* IV, 1967, 403–423.

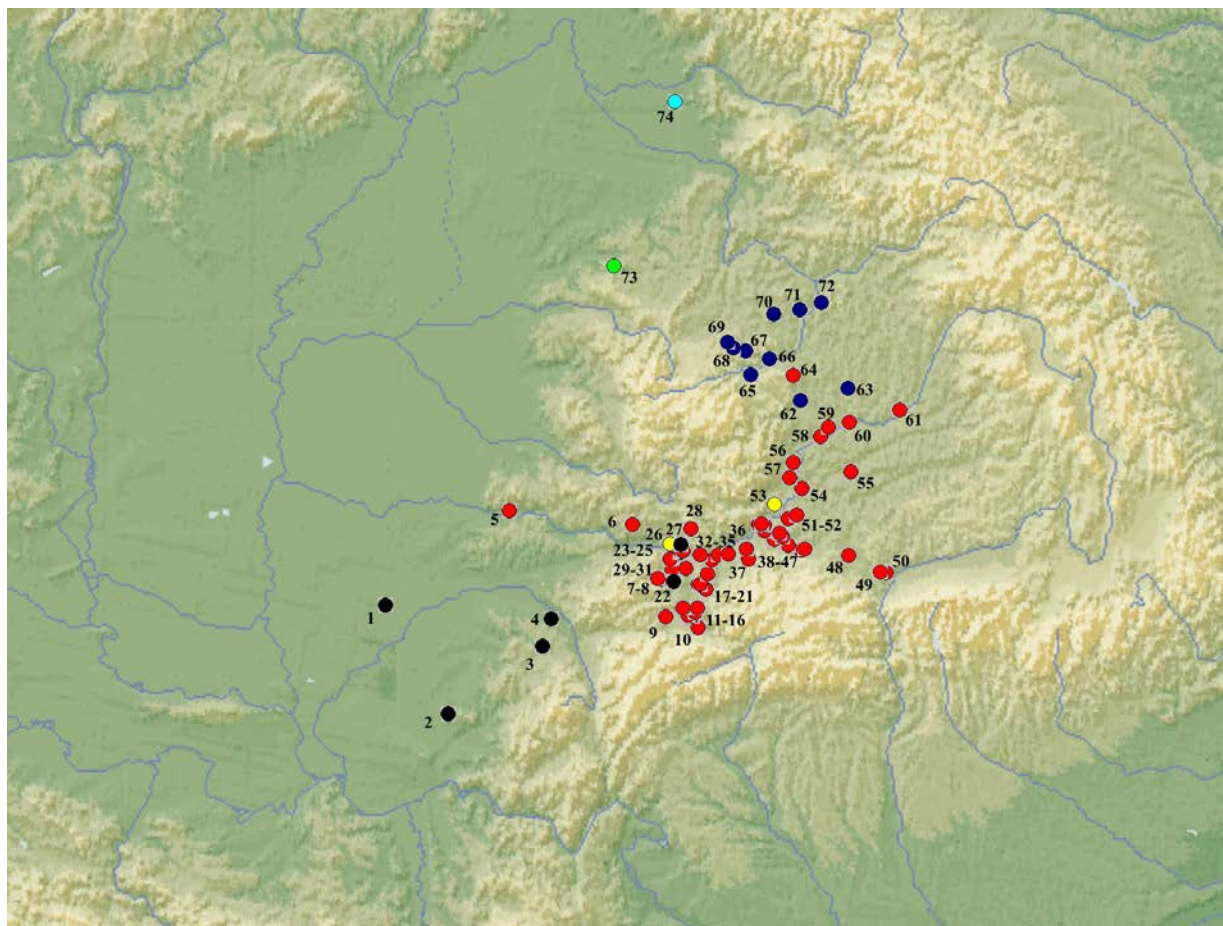
Vulpe 2001

A. Vulpe, Epoca metalelor. Introducere, în *Istoria Românilor*, vol. I, București, 2001, 211–214.

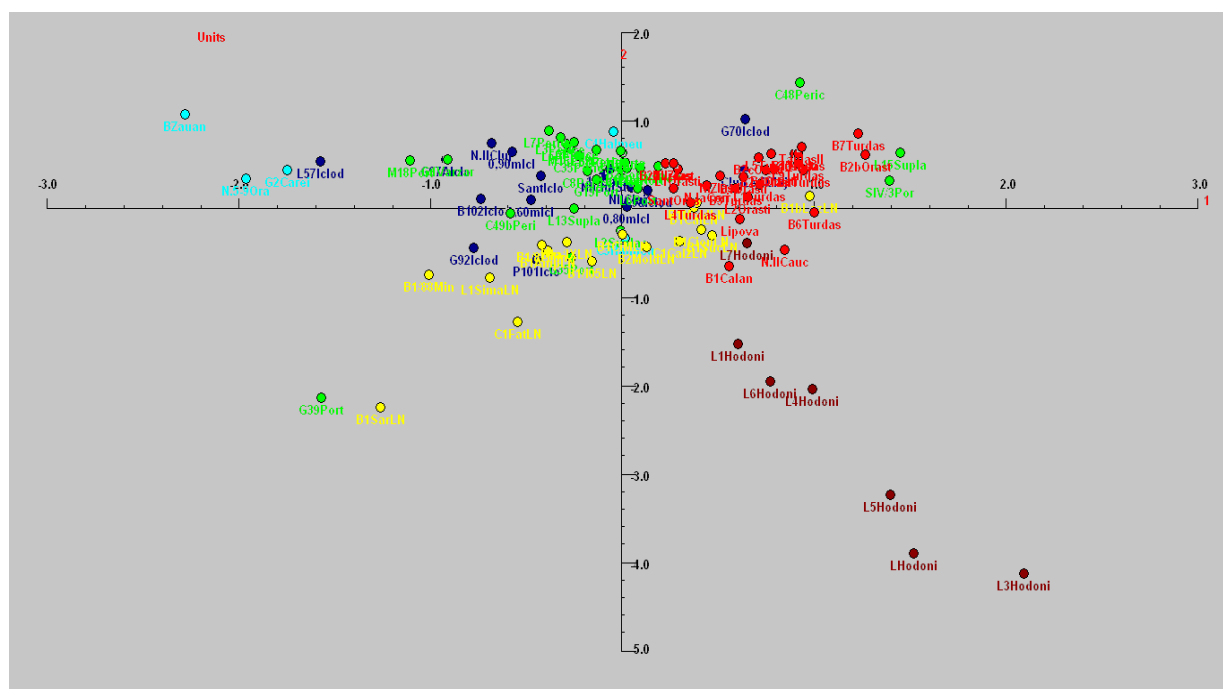

Anexa 1: Lista siturilor care conțin materiale de tip Turdaș

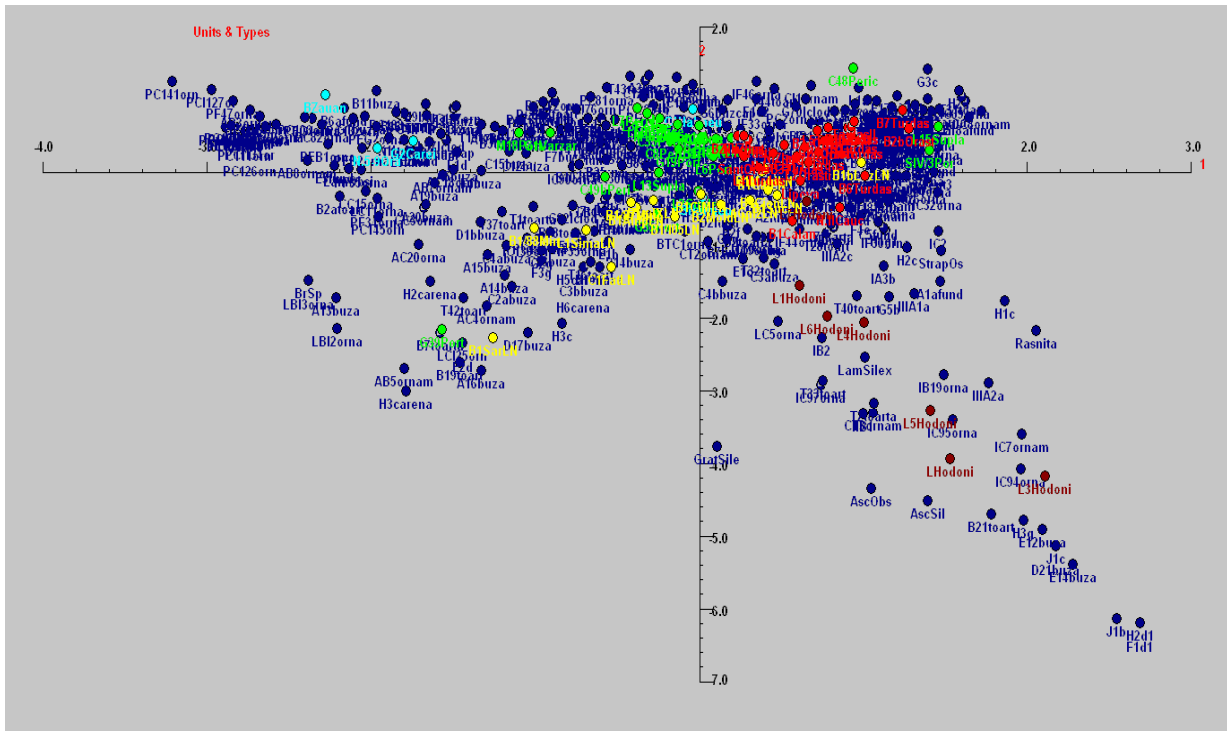
1. **Uivar-Gomilă**
2. **Vrșac-At**
3. **Zorlențu Mare-Codru**
4. **Sălbăgelu Vechi-Seliște**
5. **Lipova-Hodaie**
6. **Boiu de Sus**
7. **Cerișor-Peștera Cauce**
8. **Cerișor-Peștera Mare**
9. **Densuș-Satu lui Cremene**
10. **Râu Alb-Cetate**
11. **Crăguieș-Locul Uriășilor**
12. **Unirea-Obreje**
13. **Subcetate-Turnu Orlea**
14. **Subcetate-Punctul trigonometric**
15. **Sântămărie Orlea-Platou**
16. **Vadu-Cimitir**
17. **Chitid-La plopi**
18. **Streisîngiorgiu-malul drept al Streiului**
19. **Streisîngiorgiu-lângă pârâul Chitid**
20. **Călanu Nou-La podină**
21. **Valea Sângiorgiului-Dealul Măgura**
22. **Zlaști-Gruniul lui Moș**
23. **Valea Nandrului-La Dos**
24. **Pestișu Mare-Țărmure**
25. **Cârjiți**
26. **Mintia-Gerbat**
27. **Șoimuș-Avicola**
28. **Hondol-Găunoasa**
29. **Deva-Cimitirul Reformat**
30. **Deva-Cartierul Gojdu**
31. **Deva-Tăualăș**
32. **Uroi-parte de est a Dealului Uroi**
33. **Turdaș-Luncă**
34. **Pricaz-lângă grajdurile CAP**
35. **Orăștie-Dealul Pemilor**
36. **Vinerea-Grumureț**
37. **Cugir-Valea Viilor**
38. **Valea Goblii-Câmpul Globii**
39. **Vurpăr-Meritö**
40. **Vințu de Jos-Tormatelep**
41. **Pianu de Jos-Podei**
42. **Petrești-Groapa Galbenă**
43. **Sebeș-Alba-Podu Pripocului**
44. **Răhău-Dealul Șipotelor**
45. **Câlnic-În vii**
46. **Gârbova-Rora**
47. **Gârbova-Neghilă**
48. **Șura Mică-Căile Galbene**
49. **Cașolț-Poiana în pisc**
50. **Bradu-Poiana la șopruri**
51. **Daia Română-Părăuț**
52. **Ghirbom-Cânepi**
53. **Alba Iulia-Lumea Nouă**
54. **Mihalț-Mățicuța**
55. **Jidvei**
56. **Aiud-Cetățuie**
57. **Teiuș-Ferma Müller**
58. **Noșlac-malul pârâului Șomaghia**
59. **Gura Arieșului**
60. **Bogata-Deasupra satului**
61. **Cristești**
62. **Turda**
63. **Zau de Câmpie-Grădiniță**
64. **Aiton-Pârâul Șurilor**
65. **Vlahu-str. Dâmbului nr. 92**
66. **Cluj-Napoca-Piața Unirii**
67. **Viștea-Gherce**
68. **Gârbău-Labul Izvorului**
69. **Dorolțu-Dâmbul Bisericii**
70. **Bădești-Dealul cu vie**
71. **Iclod-Pământul Vlădicii**
72. **Fizeșu Gherlii-Cordela**
73. **Porț-Corău**
74. **Halmeu-Vamă**

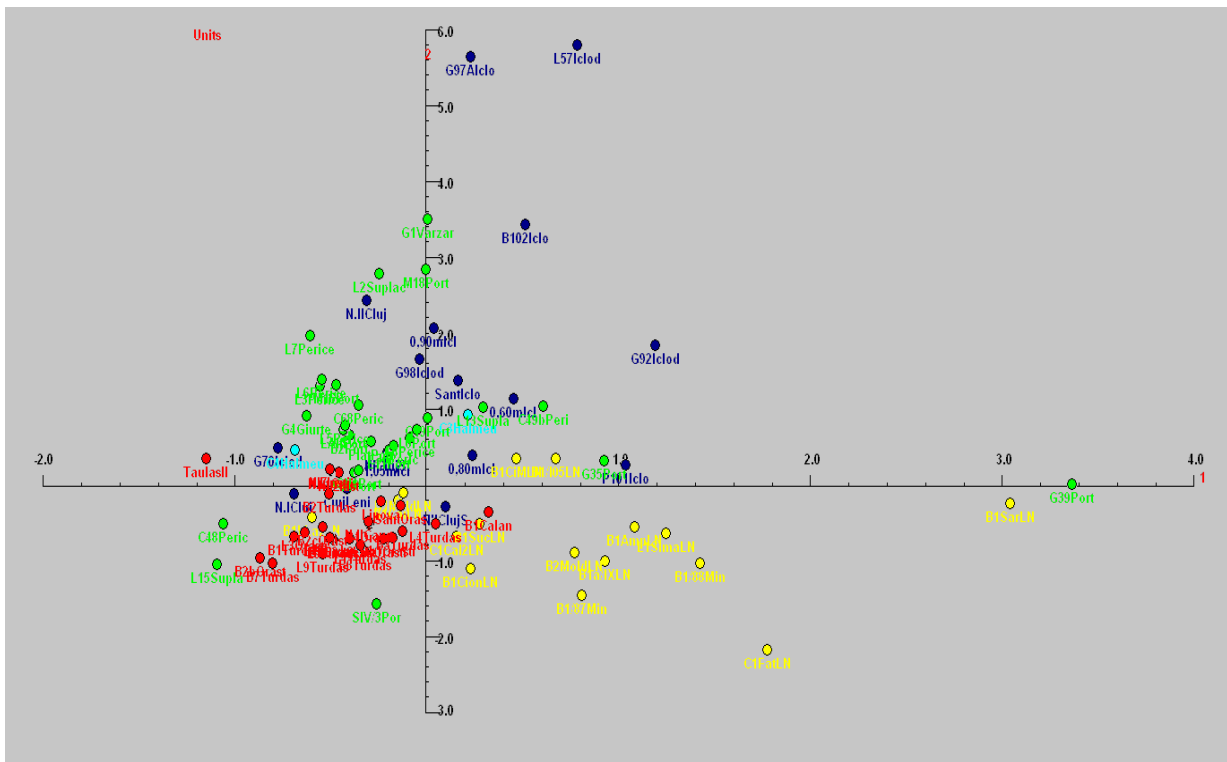
Harta 1. Dispunerea siturilor ce conțin materiale ceramice de tip Turdaș (numerele corespund celor din Anexa 1, cu buline negre fiind reprezentate siturile culturii Vinča, cu buline galbene siturile grupului Foeni, cu buline roșii siturile culturii Turdaș, cu buline albastru închis cele ale grupului Iclod, cu verde deschis grupul Suplacu de Barcău, iar cu turcoaz cele ale grupului Herpály).

Grafic 1. Rezultatele analizei de corespondență înfățișând unitățile stratigrafice aparținând culturilor Tisza, Iclod, Turdaș, Foeni, Suplacu de Barcău, Herpály (culori conforme Harta 1).

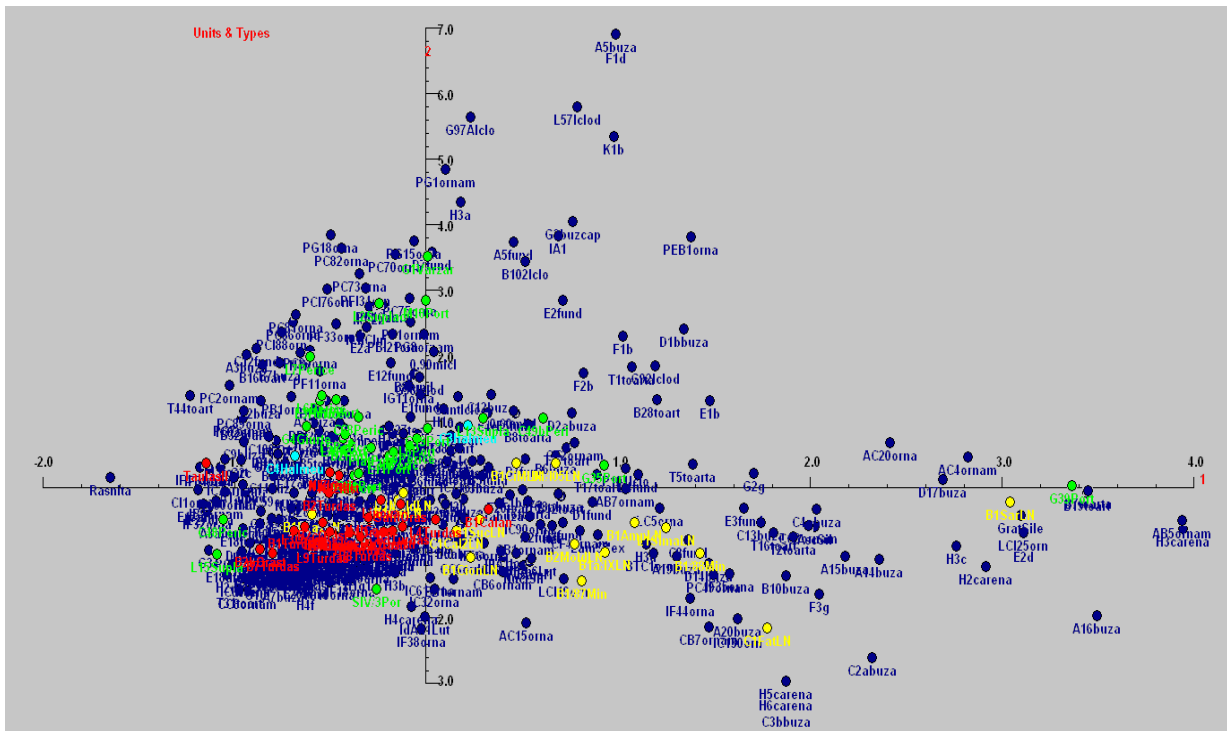

Grafic 1a. Rezultatele analizei de corespondență conforme celor din Graficul 1, cu prezentarea totodată și a variabilelor din câmpul de analiză.

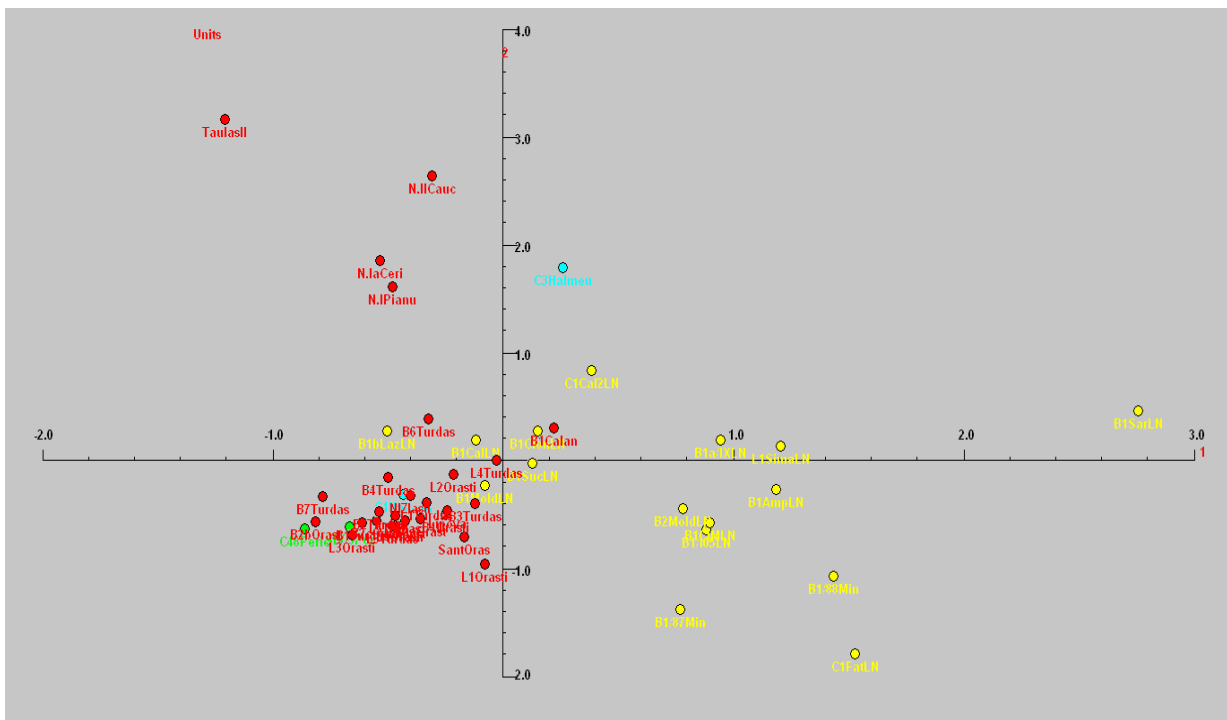

Grafic 2. Rezultatele analizei de corespondență după eliminarea din câmpul de analiză a unităților aparținând culturii Tisza și Herpály.

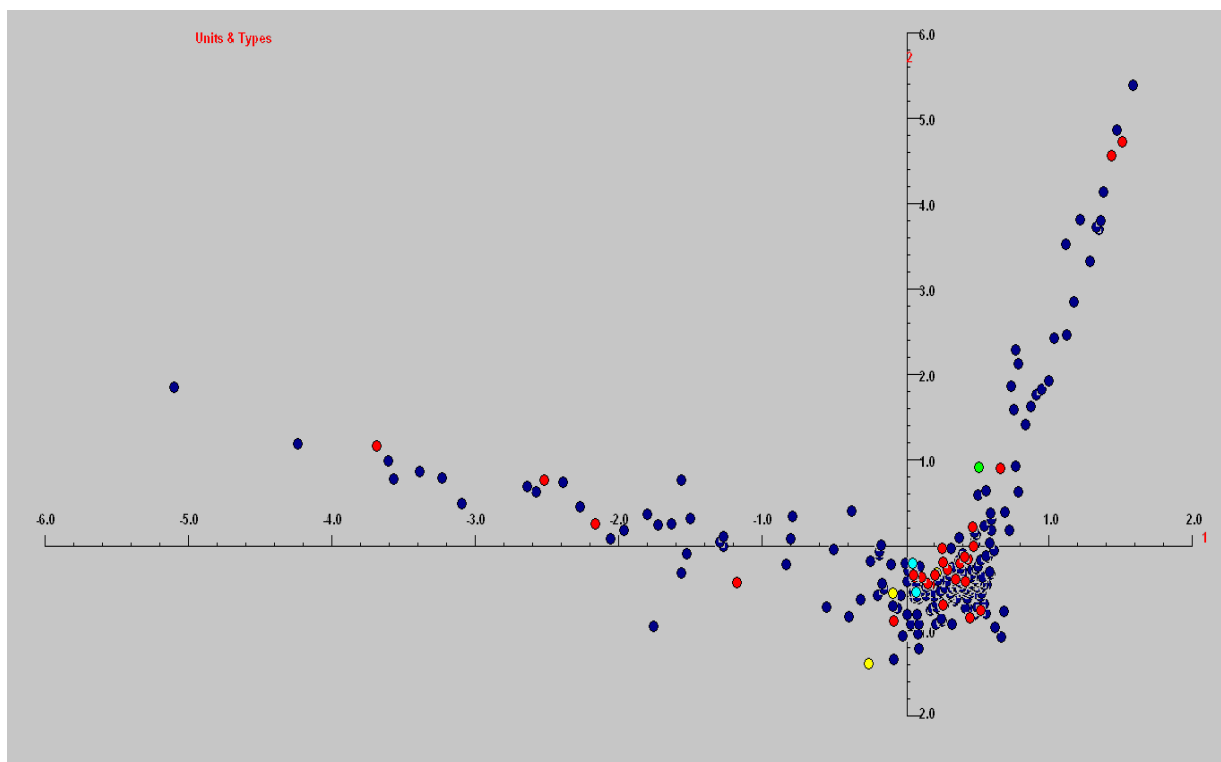

Grafic 2a. Rezultatele analizei de corespondență conforme celor din Graficul 2, cu prezentarea totodată și a variabilelor din câmpul de analiză.

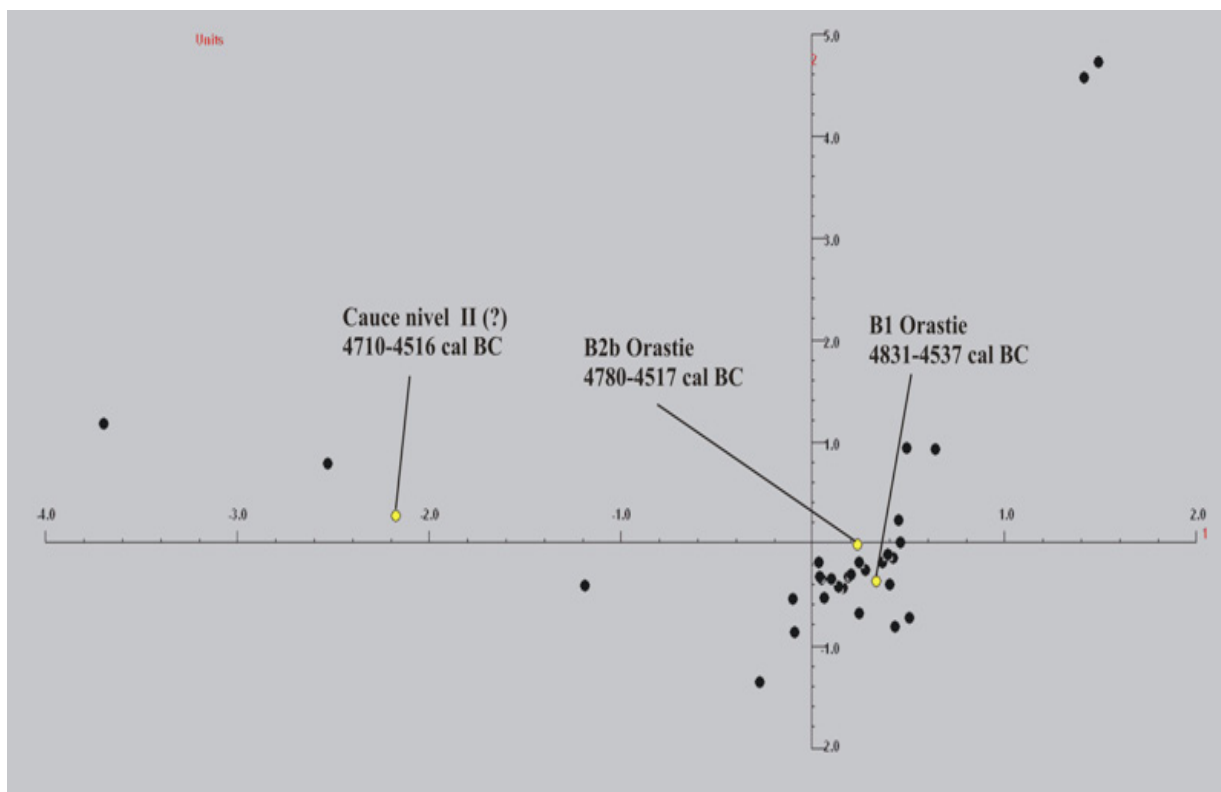

Grafic 3. Rezultatele analizei de corespondență după eliminarea din câmpul de analiză a unităților aparținând grupurilor Iclod și Suplacu de Barcău.

Grafic 4a. Rezultatele analizei de corespondență conforme celor din Graficul 4, cu prezentarea totodată și a variabilelor din câmpul de analiză

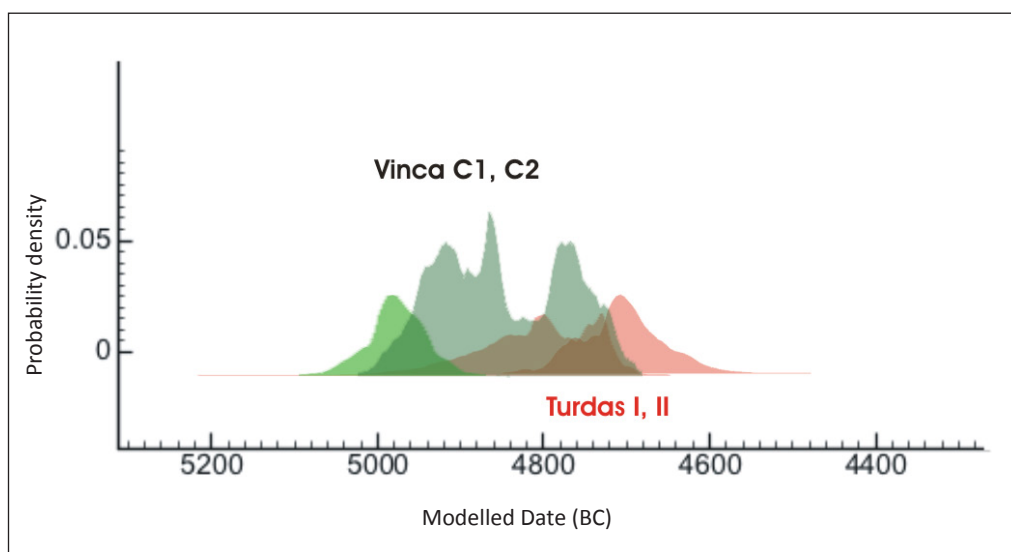

Grafic 4b. Rezultatele analizei de corespondență cu indicarea unităților ce au fost datate prin metoda ^{14}C , cu indicarea valorilor calibrate 2σ a celor trei date.

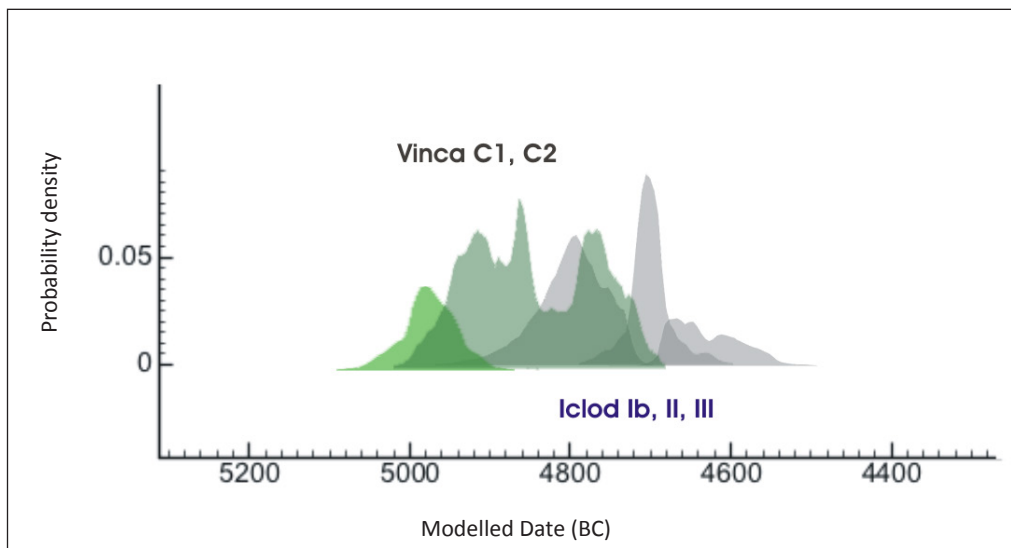

Name	Unmodelled (BC/AD)			Modelled (BC/AD)			Indices				Select	Page break		
	from	to	%	from	to	%	A _{model} =102.3	A _{overall} =104.5	A _{comb}	A			L	P
▼ Turdas													☒ 2	☐
Start II				-4942	-4625	95.4							☒ 3	☐
▼ II													☒ 4	☐
B2 Orastie (5900,44)	-4901	-4686	95.4	-4841	-4625	95.4			104.4				☒ 5	☐
Warning! X-Test fails at 5% - B2 Orastie X2-Test: df=1 T=9.970(5% 3.8)														
Deb 5762 (5825,60)	-4831	-4537	95.4	-4831	-4653	95.4			102.6				☒ 6	☐
End II				-4795	-4606	95.4							☒ 7	☐
Start III				-4747	-4547	95.4							☒ 8	☐
▼ III													☒ 9	☐
GrN 28994 (5760,40)	-4710	-4504	95.4	-4713	-4524	95.4			100.8				☒ 10	☐
End III				-4720	-4340	95.4							☒ 11	☐

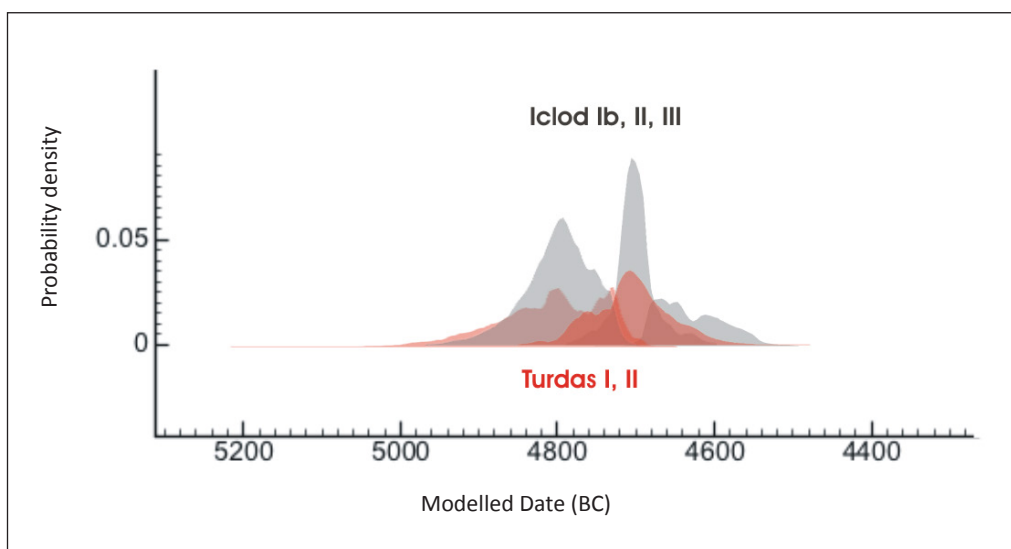
Imaginea 1. Rezultatele obținute sub formă de tabel, utilizând programul Oxcal, ce prezintă eroarea produsă de combinarea celor două date (*R_Combine*) provenite din unitatea stratigrafică B2b de la Orăștie-Dealul Pemilor

Imaginea 2. Prezentarea paralelismelor cronologice dintre fazele culturii Turdaș și etapele Vinča C1 și C2 (Turdaș I= Vinča C2 și Turdaș II= sfârșit Vinča C2-Vinča C3).

Imaginea 3. Prezentarea paralelismelor cronologice dintre fazele grupului Iclod și etapele Vinča C1 și C2 (Iclod Ib= Vinča C2 și Iclod II= sfârșit Vinča C2-Vinča C3, Iclod III= Vinča C3).

Imaginea 4. Prezentarea paralelismelor cronologice dintre fazele grupului Iclod și cele ale culturii Turdaș (Iclod Ib=Turdaș I, Iclod II=Turdaș II).